

Krizsa János
Magyar Unitárius püspök.

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XIII-ik évf.

Mártius, Aprilis. 1878.

2-ik füzet.

KRIZA JÁNOS UNITÁRIUS PÜSPÖK ÉLETRATA.

Szül. 1811 + 1875.

JAKAB FLEKTŐL.

A magyar tudom. Akadémia nevében Szász Károly, a Kisfaludy-társaság részéről Gyulay Pál rendes tagok tartottak emlékbeszédet Kriza, mint nyelvtudós és költő felett; ez által érdemei iránt a nemzeti elismerés oly fényesen nyilvánult, hogy róla ma bizvást elmondható: „ime az érdem közméltánylása! ime a hív pályafutás méltó pályakoszoruja!”

Szerettem volna, hogy ott legyenek Kriza költői érdemeinek kettős megünneplésén azok, kik őt hajdan azért, hogy olykor a muzsák szent berkeiben ideállaival mulatott, a „Poéta“ névvel gunyolódva illették, hogy a magyar tudományosság e ragyogó csarnokában vették volna észre önkicsinységöket, s látva, hogy tiszteli meg jeles költőjét a háládatos nemzet, ösztönöztettek volna szívében engesztelődésre kérni az életében eléggé nem ismertnek netalán megbántott szellemét . . . A ki ily tiszteletben részesült, kinek halálát az ország gyászolva ünnepelte meg, közülünk első Kriza volt.

Ez emlékbeszédeket akár utánmondással, akár előlegezéssel csorbitnom s a tökéletes eredetieknek tökéletlen másolatát adnom nem szabad s nem illő; e helyett az említett két tudós testület kiadványai megvételét s az eredetiekből megolvasást kell a „Keresztény Magvető“ olvasóinak meggyőződésből ajánlanom. Kriza anyaországi tisztelői irányában irodalmi érdekeink közössége megóvása s a különködés árnyának is kerülése szempontjából indokoltnak látom azt, hogy ők a szép élet művészileg rajzolt emlékéjét csonkítatlanul birják. Magyarország rokonöszenvének oly nemesen nyilvánulása után ez előjog teljesen igazolt.

A mit tehát itt, tőlem az olvasó vesz, viszhang és tarlózat — mint mikor a műkertész menyasszonyi koszoruihoz a kert egyszerű munkása egy-két elhagyott, tán elfeledett virágot hoz elé, vagy

mint midőn a tarlozó leány a letakarított buza-mezőről néhány tisztabuzafővel tér haza.

Más ugyan az emlékbeszéd tartalma és alakja s más az életiraté, de csak akkor válnak el, ha ez amaszt megelőzi; ellenben midőn az emlékbeszéd elsőbb, ha írója megértetni és hatni kíván, egyszersmind ennek tartalmi részét is főmozzanatiban magához vonni kénytelen. Az emlékbeszéd elvben a már teljes munkásságban levő életet nézi, a sikert és érdemet nyomozza, a tetteket s azok által az egyének pályakörére és a társadalomra gyakorolt hatását vizsgálja; azt, hogy miképen fejlődött zsenge korától a tehetséggel együtt az egyén, hogy alakult az élet izzó tűzében s a férfi küzdelmei közt a jellem, mik voltak forrásai a nagy eszméknek s a szép tervek miképen jutottak valósuláshoz? nyomon kísérni és megállapítani az életirat feladata; az emlékbeszéd-író legfőlebb önmegértetethetéseért érinti; ellenben a miket mint bevégzett tényeket lát maga előtt, lélektani szempontból éles megfigyelés, tanulmányozás és ítélet tárgyává teszi: neki gyümölcs kell, a tetteket kutatja, bevégzett dolog, siker az, a miből abstractioit alkotja, a pálya végére áll, bíráló lélekkel néz vissza rajta s összezve a látottakat, ítéletet mond az előtte álló élet fölött.

A Kriza fölött tartott emlékbeszédek azonban oly csodás ügyességgel mozognak saját elméletyszerűleg kijelölt körükben, teljesítve önfeladatukat, hogy az életirat fontosabb mozzanatai is mintegy bele olvadnak, s az elméletileg különbözőnek látszó két elemet teljes művészi összhangban egyesítve mutatják. Kriza életének, közmunkásságának és nemes jellemének élénk, közvetlen hűségű s gyakran megható festése során az életirat főbb alkatrészei is: születése, gyerek kora, tanulói élete, lelkeszi pályája, költészetének termőkora, nősülése, püspöksége, fia elvesztése, végre halála — az életirat köréből a mester-kéz gyakorlott könnyűségével kiválogatva s illesztve be, oly szépen egyesülnek az emlékbeszédek hol elkomolyodó, hol vidorabb, de a nemes hangulatot végig megtartó folyamával, hogy a ki hallotta, s még inkább az, a ki megolvassa, azon benyomást fogja érezni, hogy a classicus emlékbeszédek egyszersmind életiratok is.

Mind a mellett Kriza önálló életiratot érdemel a „KERESZTÉNY MAGVETŐ“-ben, melynek eszméje övé, nevét ő adta, hitet s bizalmat iránta az ő neve költött, első írói és olvasói az ő körébe gyűltek, zászlója alá sorakoztak, az olvasók derék sora és zö-

me unitárius, a kiknek ő püspöke, neve díszök s büszkeségek volt, oly méltón, mint eddig kevés! És aztán van még az ő életéből följegyezni, vannak megtartani valók! Ez időszaki közlöny szerkesztősége erkölcsileg adósa az elhunytak avval, hogy neve s arczképe itt is örökítve, minden jobb házakhoz eljusson, emléke a hív unitárius szívekben kegyelettel megőriztessék.

Azért is indokolt az életirat, mert személyéhez nevezetes események kapcsolódnak; ő az utóbbi korszak egyházi történeteinek tényezője sőt alkotója; néhány rövidnek mondható évtized alatt századnyi életet élt, nagy és nemes munkákat vitt végbe, mi honára és egyházára dísz és fényt hozott, halandó-pályáján írói műveiben saját halhatatlansága bélyegét hagyta hátra; költeményei s a székely ó-népballadák az ő nevét — mint a bárdokét és Ossiánét saját énekeik — örök időkig fenn fogják tartani. Az ő életén a szépért, jóért, igazért hevülni tanul az ember, nemes lelki tulajdonainak őszhangjában gyönyört lel a lélekbuvár. Ő méltó arra, hogy sokban eszményként álljon előttünk: az ifjunak a jó erkölcsben és az életre komoly előkészülésben, a papnak a türesemben, alapos tanulásban és előretörekvésben, a püspöknek a nyájáért magát feláldozó készségben, a tudósnak a szerénységben, a jó ügyért küzdőknek és az emberiség barátinak a világ erkölcsi rendje iránti hitben és törhetlen reményben, barátinknak a szeretetben, ellenségeinknek a megbocsátásban, szóval: ő példát adott nekünk, miként lehetünk egész emberek, hasznos honpolgárok, miként kedveltessük meg magunkban a mások jóakarátát nem nélkülözhető vallásunkat. Szegény volt, mint mi, pártfogó nélkül állott az élet útján, miként mi, tudás, munka és jellem által szerezte erkölcsi értékét és társadalmi súlyát, küzdve nagy eszmékért önmérséklettel, harczolva a szeretet, szelidség és fölvilágosítás fegyverével ügyünkért véglegelhetéig, s mégis a jók szeretetét, az ország tiszteletét vívta ki magának s magában kis egyházunknak. Nyomdoka nekünk örökre útmutatónk lehet. →

E sorok inkább csak töredékek, — szerfölötti elfoglaltatásim miatt sebtében írva — gyöngé kísérlete jóakaratomnak, megtörő köny s gyászvirág-koszoru elköltözött barátom sírhalmára téve. Közléseim forrása személyes tudásom, baráti s más egy kora értesítések, hiteles iratok, elmondva híven a valósághoz, kedvezés és hizelgés, az igaz elhallgatása és bármely irányban félelem nélkül. Lelkületének mélyebb és rejtettebb vonásaihoz önzéstől ment, hosszas, hív és igaz barátságunk, s az élet sem jó, sem bal szerencséjében

meg nem változott kölcsönös bizalmasságunk juttatott. Ugy mondom el, a mit már most elmondhatónak tartok, a mint érdemli oly férfi, a ki az „inconcussa fides“ és „incontaminata veritas“ vallója s megvalósítója volt életében és a ki már — a történetírásé, hogy emlékezete nyerjen általa tiszteletben, nemes és hasznos élete oktasson s az országnak bánatos özvegye és árvái felé fordult részvétteljes rokonszenve részökre e sorok által is biztosítassék.

* * *

Kriza született 1811. jun. 28. Miklósvárszéken, Nagy-Ajtán; atyja odavaló unitárius pap, Kriza János volt s Thoroczkó bányavárosból származott, anyja ős székely nemzetségből való Bencze Borbála; elemi tanulmányait a helyi iskolában végezte, 1820. Thoroczkóra ment, hol az őt gyöngéden szerető nagyapai háznál „otthon“-t találva, 1825-ig minden gondtól mentten tanult, innen a székely-kereszturi algymnasiumba, 1829 a kolozsvári főgymnasiumba s a bölcsészeti és hittani folyamokat 1833. ez évtől 1835-ig a jogi tanfolyamot végezte a reform. collegiumban — mindenütt mindent kitünően. A jogi tanfolyam alatt köztanító volt s az olvasás és könyvek iránt oly nagy hajlam tünt ki belőle, hogy az igazgató tanár már ekkor a főtanodai könyvtár segédfelügyelőjévé nevezte; egyik alapítója s első könyvtárnoka az ifjuság kebelében általuk létesített „Olvasó Társaság“nak; classicus nyelvekből fordítottak, irtak magyar eredeti műveket: verset, népdalt, epigrammot, beszélyt sat. s hetenként „Viola“ és „Remény“ cím alatt legbensőbb barátjával Szentiváni Mihályval kéziratban kiadták; önérején megtanult németül, francziául, angolul, oly mélyen fogva föl a nyelvek sajátságait és szellemét, úgy egyeztetve nemzeti nyelvünk törvényeivel és eredeti sajátságaival, hogy fordításai már ekkor teljesen sikerültek voltak. 1835. kolozsvári pappá választatván, Berlinbe ment s ott folytatta philosophiai és theologiai tanulmányait 1837. nyaráig; ekkor papságát megkezdette, de máj- és lépbetegsége miatt egy évig félben kellett hagyni s teendőit segédpap végezte.

1839. az unitárius ifjuság érintett kézírataiból szerkesztette és kiadta a „Remény“ című zsebkönyvet, hol megjelent művei, főleg az epigramm-, népdal- és lyrai vers-nembeliek nevét azonnal az egész ország előtt ismertté tették, s midőn azon zsebkönyv 1840. 1841. évi köteteiben, Szentiváni Mihály szerkesztése alól, újabb köz-

lések jelentek meg tőle, Toldy első méltányló bírálata, a verseiben meglepően nyilatkozó költői erő, a gyakorlott irány s azon tény, hogy dalait a nép énekelni kezdette, költői hírnevét végképen megalapította. Jelentek meg tőle e korszakban versek az „A th a e n e u m”-ban is, a közönség tetszéssel fogadta, általában benne a magyar lyra szerencsés mivelőt nyert. Erdély is mutatott e téren egy férfit, a székely nép kebeléből, a kire a muzsák mosolyogtak s a magyar tudós-világ nyujtott koszorut számára.

Gyermek- s ifjukurából némi érdeklőbbeket föleleveníték.

A vallásos érzületéről s jámbor erkölceiről híres thoroczkői nép között nevedévkén: az ottani szokás szerint legkedvesebb olvasmánya a Biblia volt, azután a Hármás Historia, mit a nép élékelői saját kézzel szép kerek betűvel irtak le; megtalálta Kazinczy Fereócz műveit, fordításait s folyóirataiból némelyeket, melyeknek új magyar irálya mennyei zeneként hangzott a régies írásmódhoz s bibliai kenetes nyelvhez szokott, már jól fölcseperedett ifju fölébe. Egyszer az történt vele, hogy olvasva Gessner idyljeit, egy olvasni nem igen szerető székely tanuló annyira föllekesült hallására, hogy örömeben táncolni kezdett s azt mondotta, hogy soha életében ilyen gyönyörűséget nem érzett. Kriza maga is mondotta sokszor, hogy rá Kazinczy gyakorolta a legnagyobb hatást, s ha van valami értéke költői működésének, az egyenesen nyelvünk e reformátorának tulajdonítandó.

Székely-kereszturi tanuló-korából költői hajlamának határozott nyilvánulásait tartották fenn barátaihoz irt levelek, bizonyítva: hogy a költő nem lesz, hanem rá születik. Időnkben a latin nyelv tanulása az ugynevezett „Vestibulum” phrasisain kezdődött; ez egy vagy több egymás mellé tett s értelmes mondatot alkotó szók nyomtatott gyűjtemény-füzetéből állott. Mikor a könyvből felhagyottakat elmondottuk, a tanító könyv nélkül másokat rögtönöztetett. Kriza már itt mindig rimes szókat tett össze, mik néha kettősével s hármásával is összehangzottak, p. o. pisum = borsó, fusum = orsó, tumba = koporsó; megint: coelum = ég, adhuc = még, sufficit = elég; megint pomum = alma, stramen = szalma, mola sua = az ő malma. sat. A „Poeticá”-ban — így hívtuk a költészettani osztályt — már szeltében rögtönözte a latin és magyar verset. Társai nem tehettek neki oly kérdést, hogy azonnal versben ne feleljen rá. Egyszer mentek feredni a Küküllőre, felszólították, hogy a hidról mondjon egy hexametert: „Non sunt

per montes, sed sunt per flumina pontes“ — lón a felelet.

Volt nekünk Kereszturon kisebb és nagyobb ugynevezett „Ple-
nior Grammatica“ czimü nyelvtanunk, melyben a latin nyelv
nemet, számot és ejtegetést illető szabályai versben voltak előad-
va; vén korunkban is tudtuk őket; midőn sokszor diák-kori bol-
dog életünk élményeiről beszélgetve, latin nyelvtanulásunkra emlé-
keztünk vissza s valamelyikünk kérdezte a mást: Emlékezel-e még
a csak többesben hajlítható szókra? a kérdezett pergő nyelven
azonnal elkezdette:

„Antiae et ambages, fauces, argutiae et alpes“

Kriza rögtön mondotta rá:

„Copiae, opes, vires, dirae, praestigiae et aedes sat.“

Vagy midőn Horatius odából idéztünk:

„Justum et tenacem propositi virum — — — “

ő enyelegve folytatta:

„Non civium ardor prava jubentium,

Nec vultus instantis Tyranni

Mente quatit solida.“

Kereszturon az elméleti tanítás mellett hetenként két gyakor-
latunk volt: szerdán és szombaton, az elsőt rögtönzött = ex-
temporaneum, az utolsót heti gyakorlatnak = septimanale
exercitiumnak hívták; amaz rövid volt s a tanár jelenlétében kel-
lett elkészíteni s be is adni, ez fél év, egy, sőt két év is lehetett
s kün dolgoztuk ki; a tanár átnézte, a hibákat aláhuzta s osztá-
lyozta, rá írta: „Lecta“, ezután téve az osztályozást: male, me-
diocriter, incuriose vagy: negligenter; a jókra nézve:
bene, cum Laude, insigniter sat. Ez érdemsorozással s a
gyakorlatok kiosztogatásával mindig történt valami dévajtság, a mi
az ifjúságot jó hangulatba hozta; mert a gyöngé tanulóknak
már az első sorból észrevette a csint, ügyes élceket csinálva vagy
tréfásan megpirítva az illetőket. Kriza gyorsan végezte a magáét
s közben csaknem gyári sebességgel 2—3-nak is dolgozott gyakor-
latot. Az egész osztály hangos nevetésre fakadt, midőn a tanár egy
alkalommal mégis őt szólította meg, hogy a mint észrevette, NN-től
[a leggyöngébb tanuló egyikétől] vette gondolatait . . . Ő pirult,
az ifjúság nevetett, mert tudták, hogy a tanár tréfás színt akart
adni a dolognak. Néha a gyenge tanuló maga művét adván be,

csaknem egész oldal föl volt huzva, mint hibás, a tanár az osztály előtt fölmutatta, mondva neki mosoly közt: „cantabis passionem Christi“, mert a „Passiot“ kikottázott könyvből énekeltek nagy-pénteken. Erre ismét közkac zaj támadt. . . . Egyébiránt Kriza dolgozataira mindig kitünő érdemsorozatot irt a tanár, úgy, hogy azt az egész osztály kíváncsian várta: praestanter, eminenter, excellenter, gloriose, triumphanter! ezek s hasonlók voltak az ő kitüntetései. Tanulótársaitól tudom, hogy a második év vége felé a tanár aggódott, mivel tüntesse ki Kriza költészeti és oratori osztályban készült dolgozatait. A latin vers-fajokból készítettünk rendre haladva a könnyebbről nehezebbre: Adonicus, Pentameter, Hexameter, Distichon, Sapphicus sat., a mesterségesek közül: Acrosticon, Chronosticon, Onomasticon sat. verseket; legnehezebb és utolsó volt a CHRIA, melyben egy költői eszme vagy tárgy úgy volt megénekelve hatos lábmértékű versben, hogy a végső betűk valamely nevet vagy évszámot, vagy classicus mondatot adjanak ki, sőt néha középen és keresztben olvasva is ezt mutatják a kiemelt betűk és ezt CRUX-nak neveztük, a mi szintén nagy latin költészeti jártasságot kívánt. Kriza már az év közepén minden vers-fajokon áthaladva, ezekig jutott el, úgy, hogy Koronka vizsga alkalmával így nyilatkozott felőle: „Ez ifjunak szerfölött emelkedett a gondolkodásmódja s nem köznap dolgokra látszik születve lenni“ = Certe hic juvenis est valde erectae mentis et non ad vulgaria natus.*). E mindenben kitűnés már az iskola falai közt ama szellemi fölényt szerezte meg neki, mit egész életén át megtartott; keresetlenül jött, soha részéről másokkal éreztetve nem volt, innen tekintélye s nagy befolyása. Egykorui s az utánkövetkezők előtt véleményei oly súlylyal birtak, hogy ha valamiről nyilatkozott, ellentmondó nem igen akadt.

Kriza tanuló-korában a kézi könyveket az ifjuság maga írta le, mert nem voltak nyomdák, az ifjunak takarékoskodni s szép irással kellett birmi. Ez volt az uralkodó szellem. Ő is mindent leirt, Mythológiája kéziratát e Distichon-nal végezte be:

„Tollam elhajtottam, nyuguvó végpontra jutottam;
Mínthogy jól eveze, nyugszik a Kriza keze.“

*) Tisztelendő Árkosi Dénes esperes urnak 1876. május 16. hozzám irt leveléből.

Kereszturi gymnasiumunkban szokás volt, hogy nyári közvizsga után, szétoszlás — Dissolutio alkalmával nagy ünnepélyt rendeztünk; midőn az érdemsorozat fölolvastatott a hall-terem virág koszorúkal diszitetett föl, a legjelesebb ifju elbucszott a tanártól és ifjuságtól, versben vagy prózai beszédben, harmoniás vagy e végre készült magyar alkalmi éneket énekeltünk. Ezt az ifjuság és szülők igen kedvelték. Mikor Krizáék végeztek, ő készített ilyet a: „Mint a szép hives patakra“ — kezdetű templomi ének vers mértékére, melynek első vers-szaka ez:

„Parnassus kies halmának

Szoros, tövises útja,

Mig itt célját pályájának

A tanuló kifutja:

Fő feje és izzadoz,

Töprenkedik, fáradoz

S ölelvén Minerva képét,

Tudományyal tölti lépét.“ *)

Kriza kolozsvári főgymnasiumi tanári pályájáról is fön kell tartanom némely őt s viszonyainkat jellemző részleteket. Érintém befolyását az ifjuságra, minek oka személyiségében volt. Volt valami vonzó e komoly férfiban, mivel az ifjuság egészen rokonszenvezett: a kedély és érzület nemessége s gyermeteg naivsága, mely arczán teljes szívjóóság képében volt kifejezve, szavai a becsületesség megtestesülése, mi első látásra bizalmat gerjesztett. Hozzá az ifjuság mint atyjához és barátjához folyamodott: egyik tanácsot kért tőle életpályaválasztáskor, másik versét, beszédét, értekezését vitte hozzá bírálatra s hogy a szépirodalmi lapok szerkesztőinek ajánlja; ez a nyelvtanulásban kért útasítást, amaz a latin classicusok megértése módjáról tudakozódott; a megbotlottak hibájukat bevallva, az igazgatonál és Consistoriumnál közbejárását kérték s jóvátételre idő eszközését. Elég szeretettel birt arra, hogy benne egy is magát megcsalatkozottnak ne mondhassa. Kriza irodalmi iránya az ifjuságra s a körében alakult olvasó társulatok az irodalomra voltak nagy hatással. Mi még latinul tanultunk mindent, úgy is beszéltünk. E tényben valami elbusító van ránk s meggyalázó nemzetünkre nézve. Idegen és halt nyelv bilincset viselni századokon át — mit más nemzetek széttörve már magukról leráztak

*) T. Péterfi Sándor esperes urnak 1876. ápr. 3. hozzám irt leveléből.

volt — s érette a nemzet geniuszát s gondolkozó lelkét megvetni — lesújtó érzés! Ennek sajtó öntudatát társulataink adták meg nekünk. Mig a magyar közéletben a nemzeti nyelv mellett buzgolkodó író elszigetelve állott, kitéve a hatalom támadásainak s a nemzeti érdekekkel nem gondolók fagyfaló közönyének: addig az iskolákban egy jövő aratás gazdag vetése saját szellemének termékenyítő melegében, az autonómiával bíró protestantismus védszárnyai alatt és őrszemei előtt sarjadzott fel. Ebből serdült ki új nemzeti irodalmunk hosszú s diszes munkás sora, derék gardája. Itt lön elvetve egy jobb jövő magva, a magyar műveltség számára ez úton készült igazán biztos, természetes és szilárd talaj. Áldanunk kell mindazokat, kik e szent munkában elsők voltak, kik e nagy reformművet kezdeményezték. Ezek az iskolai olvasó-társaságok adták Magyarországnak és Erdélynek életök legjobb korában levő azon tudós- és író-nemzedéket, melyben a XVI—XVII. század magyar irodalma új erőben támadt fel, előbb lét-jogát, azután regeneráló befolyását a magyar társadalom minden rétegében kivivta s érvényesítette. Kriza ilyen úttörő munkás, az unitárius ifjúság kebelében a magyar költészet képviselője s a népies költészet szerencsés művelője volt. Két nemzeti sajtóság látszott ki belőle hatalmas vonásokban: a székelly népies érzület s a magyar irodalom cultusa. Ezen lelki hódolat öröklődik az unitárius tanodák ifjúságánál ma is nemzedékről nemzedékre. Ez úton, ily iskolában fejlett ki Kriza költői szép lelke s korát meghaladó tisztult szépészeti érzése.

Az élő nyelvek művelésében különösen nagy szerencséje volt neki. Ugy bánni a nyelvvel, mint ő, kevés tudott, a minek forrása finom, gyakorlott nyelvérzékében, a klasszikai formák könnyű megértésében s költői hivatottságában van. Fordításait az érintett emlékbeszédek írói oly találóan jellemezték, hogy arra elég az olvasót rá utálnom. Az ő kora átmenetet képez a görög és római klasszikai alapu iskolai önképzés korszakából az európai nyugati iskolai műveltség új korszakába. 1830—1835 előtt az iskolai gyakorlatok készítésekor latin Szótárakat, Synonymust, Polyantheát, Faber: „Thesaurus Eruditionis Scholasticae,” Gessner: „Novus Linguae et Eruditionis Romanae Thesaurus” című művét s más ily könyveket használtunk. Kriza s barátai fordították figyelmünket Kazinczy, Csokonai és a Kisfaludyak műveire, ő volt első úttörő arra, hogy dolgozatainkban magyar és angol s jeles francia írók szép eszméit igyekezzünk használni. Ez természetesen más

szellemvilágba, lelünkkel öszhangzóbb, vonzó és életvidor eszmékörbe vitt át; az újabbkori nagy irodalmak termékeivel megismerkedés mintegy új eget és új földet látszott teremteni iskolánkban, a mely munkában Krizát senki sem mulja feljül, utól is kevés éri.

Papi pályáján is reform s haladás volt jelszava s irányzója. Két évtizednél tovább volt pap, szeretve s tiszteltetve végig. Ezzel sok van mondva. Kolozsváratt van a magyarországi unitáriusok főszékhelye, főgymnasiumok, papnöveldejük, tanárok, tudósok és írók nagy száma, fő hivatali polczokon ülő világiak, mivel polgárság s 250—300 tanuló ifju. A reformátusoknak négy rendes papjuk, fő iskolájok, erős tanári karuk s nagy számu ifjuságuk volt, kik sorban járták a templomokat, bírálva református és unitárius papokat egyiránt. Volt lapirodalom, színészet, a város lakosságának magas miveltségi igénye és színvonala. Mind oly körülmények, mik a pap irányában az igényeket fokozták. A templom nagy, az architectura rajta szép, de acusticája elhibázott. Itt beszélni annyi éven át egyedül, olykor még káplán nélkül is, e fölött esketni, keresztelni, temetni nem könnyü dolog, s mig hivatalelődi ketten vitték e tiszteket, ő az egyház szükségeire való tekintetből 1854-ig egyedül, új erőt, fizetésjavítást nem kérve, türve és nem panaszosan, legfeljebb meghitt emberei előtt nyilatkozván róla, de akkor is comicus szint adva a dolognak. „Baj az — írja bátyjának, *) hogy én az eklézsia szegénysége miatt csak egyedül! paposkodom, mert a tanárok közt egy sincs, a ki prédikálhatna; felszentelt pap most csak Székely Mózes, de ő oly vékony mennyei szavu, hogy földi füleknek meg nem hallható.“ Egyházi beszédei az új kor eszméit, gondolkodásmódját és izlését tüntették vissza. A dogmatikai irányu, görög és római classicus vagy bibliai idézetekkel ékitett beszédek napirendről már le voltak hagyva. Ő szónoklataiban tovább ment s azok helyére a keresztény moral, a gyakorlati élet, a tudomány és társadalom nagy kérdéseit tette, melyek tárgyalásánál a bibliai helyek csak mint füszer és iz-adó, az egyházi beszédet kenetessé tevő elem fordultak elé. Fenelon, Bossuet és Addison művei ismeretesek voltak előtte, a két Coquerel, Parker, Pristley és Channing remek egyházi beszédeit használta dolgozatainál, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty és a Kisfaludyak írásaiból is idézett szép helyeket; bibliai ihlettel irt imái oly átérzettek, áhitatébresztők és hangulat-

*) Kovács Istvánhoz 1853. május 7. irt levele.

teljesek voltak, beszéd tárgyait az életből, a nemzeti érzület forrásából merítve, azok a közvetlenség és bensőség oly élénkségével bírtak, oly fennszárnyalók s költői zamatuak voltak, hogy a legtanultabbak is élvezettel hallgatták; szerkezetök syntheticus volt, eszmékben dusak, alakjuk új, az irány oly ragyogó, mely a figyelmet lekötötte s az előadás oratoriai hiányát kiegyenlítve, meghatótt s emelkedett lelki hangulathozta a hallgatót.

Egyházi beszédeivel egy szellemben volt dolgozva hittana. Nagy különbség volt ez és a régi dogmatikai elvek között. Míg azok a XVII. század megkötő, a XVIII. század retrograd irányát árulják el: addig Kriza művén az angol józan liberalis unitarismus üde színe s eleven szelleme ömlik el. Maradás, helytállás, korhadtság amott, előre haladás, fejlődés, fölpezsdülő élet lehellete itt. A Szent-Ábrahámi dogmatikáján látszik Mária Theresia jezsuita könyvvizsgálóinak s Apostata-üldöző kormányférfinak korlátoló befolyása: míg a Krizáé a meggyőződés-, oktatás- és szólásszabadság friss életszinében tűnik elő. Oly gondolkodó fő, mint a Krizáé, kifejezésteljes arca nemes komolyságával, akkora és úgy feldolgozott ismerettömeg, minővel ő bírt, oly hatalmas képzelő erővel és játszi kedélyvel, a találóan használt költői képek s eszméinek eredetisége nyelvének zenei gördülékenységevel s irálya kiváló szépségével egyesülve, nem csoda, ha a szépet és jót, az igazat és fontosgest szerető sziveket az előadás egyszerűsége mellett is meghódította. Nem volt elegans szónok, de olyan, a kinek beszéde mély hatást gyakorolt. Kiváló gondnal voltak dolgozva imái és beszédei a nagy ünnepeken és új évben, nagy temetések alkalmával s midőn barátainál végzett szolgálatot, a kik — azt hiszem — örökre emlékekben fogják tartani az ő szívből jött s égi vigaszt nyújtó szavait. Sajnálom, hogy távol a honi tűzhelytől ezek jegyzékét nem adhatom. Tán lesz jobb idő s lesz kegyelet a hálás utódokban, s összegyűjtik egykor a hív főpásztor egyházsónoklati remekeit.

Kriza, mint pap, érdemet szerzett theologiánk korszerű reformja s csaknem megkérgesedett dogmatikánk irányának az angol rationalista unitarismus szellemében átalakítása által, s őt — a megfontolva cselekvő férfit — erre a francia, svájci és németországi liberalis irányu, kivált pedig az angol-amerikai unitárius egyházirodalmi olvasmányai vitték, melyre alkalmat az adott, hogy az újkori klasszikus irodalmak jelesb termékei a kolozsvári főiskola könyvtárában Farkas Sándor, Brassai Samuel és Jakab József könyvei ál-

tal megszaporodván, ez által Kriza tudományszomjas lelke előtt egészen új ismeretvilág tárult föl. Kedves olvasmányait ezek közül választotta, de a mellett Paget János ur közbenjárásával — kivél szívélyes viszonyban élt — az angolokkal való régi viszonyunkat fölevenítette, minek következtében azok elsőben a „Christian Reformer“ című időszaki iratot kezdték küldeni, azután más folyóiratokat, még később jeles unitárius műveket. Mily üdvös célja volt Krizának evvel, s mily ifju hévvel fáradozott ez ügyben, kitűnik leveleiből. ¹⁾ „Kaptam a „Reformer“ két számát — írja egyikben — a legnagyobb gyönyörűséggel olvastam s le is fordítottam vagy két czikket. Mennyire sajnálom, hogy nem lehetünk angol hitrokoninkkal folytonos érintkezésben: rationalismusok a legjózanabb középútat tartó s megérdemelné, hogy a mi dermettségünk az ő irodalmi beléletek által fölvillanyoztassék. De bajos könyvárús útján hozatni folyóiratjokat. Legjobbna gondolnám Nagy Péter által Paget urhoz ²⁾ izenni, hogy angol hitrokoninktól eszközölné ki egy folyóiratnak folytonos ide küldését. Próbálok. Könyveik között is nagyon becseseket látok a „Reformer“-ben. Bár csak azok közül is szerezhethénk meg!“ Másik levelében így ír: „Paget urral beszéltem arról is, hogy jó lenne az angol unitárius irodalommal megismerkedni, kívánatos, hogy legalább a folyóiratokat küldenék meg nekünk a belső rokonság megszilárdítása tekintetéből. Igérte, hogy tesz valami lépést.“ ³⁾ Harmadik levelében örömmel tudatja, hogy az Erdélyben járt Tagart megígérte, hogy egy unitárius journalt és egy havi-folyóiratot, a „Reformer“-t küldeni fogja, ugy az olcsó könyvek társulatának kiadványait is.“ ⁴⁾ Ezután is folyvást élénk figyelemmel kísérte ez ügyet; 1859. értesítette, hogy Steinthal angol unitárius útzó jelentése következtében a májusi unitárius társulati meeting meghatározta, hogy ezután a könyveket és folyóiratokat rendesebben fogják küldeni, ⁵⁾ ugyanakkor Buzogány Áron és Ferencz József ott levő akademiták levelei alapján ismét írta neki, hogy az angolok újabban megígérték, hogy ezután minden könyveikből egy-egy példányt folytonosan fognak küldeni.

¹⁾ Kovács Istvánhoz 1855. június 6. irt levele.

²⁾ A két ur, mint sógor, ez időben együtt nagy intimitásban élt.

³⁾ Kovács Istvánhoz 1854. sept. 20. irt levele.

⁴⁾ „ „ 1858. sept. 21. irt levele.

⁵⁾ „ „ 1859. jun. 10. irt levele.

Ezen korra esik Krizának azon törekvése is, hogy unitárius ifjaink theologiai kiképzetések végett Londonba küldessenek. Ennek fontossága alig megmérhető. Ez által a mai világ leghatalmasabb népével jöttünk személyes folytonos érintkezésbe. Ifjaink előtt egy specificus unitárius irodalom gazdag kincsbányája tárult fel. Az angol szabad alkotmány alatt az unitárius hitelvek későn — csak e század elején — de szabadabban s gyorsabban fejlődhettek s már is a tisztulás magasb fokára jutottak. A londoni unitárius papnövelde ifjainkkal, az angol unitárius irodalom egyházunkkal egy egészen más vallásos életet ismertetett meg s mintegy új hitvilágba tett át bennünket, fölemelve önbizalmunkat s a jövő iránti hitet sziveinkben megerősítve. Az eszmét Paget ur említette meg, de Kriza volt a ki legelső fölfogta, szólni kezdett mellette, s ezt addig tette, míg közelfogadásra talált; ebben azért van neki több része, mert angolul ő tudott, Paget urral ő értekezett, fordításai által a büszke nép rokonszenvét megnyerni ő buzgolkodott leginkább. „Paget ur — írja bátyjának — azt az ajánlatot tevő, hogy ezen tul Londonba akadémiták küldessenek, ottani hitrokonink alánlkoztak arra, hogy ifjainkat koronként kosztal és szállással ellátják; serkentjük hát — mondá — tanárjelöltjeinket az angol nyelv megtanulására és mivelésére, hogy legalább három év mulva küldhesünk. Már készülnek is vagy hárman.“¹⁾ Egy későbbi levelében az eszme megvalósulásáról értesíti bátyját. „A boldog emlékezetű Tagart — úgy mond — még nagyobb érdeket gerjesztett irántunk angol hitrokoninknál s el vannak határozva, velünk közelebbi viszonyba lépni s a miben lehet minket támogatni; most fundust gyűjtenek arra, hogy ezen túl erdélyi unitárius ifjak mehessenek Angliába a londoni unitárius universitásra és theologiai seminariumba. Jelenleg két akadémitánk: Ferencz József és Buzogány Áron ott vannak s nem eresztik el addig, míg a nagy gyűlésen meg nem jelenhetnek. Ez jun. 15. lesz, várjuk tudósításaikat, kik csak jul. végére jöhetnek vissza.“). Később írja: „hogy Londonban mulató ifjainkat nagy szivességgel fogadják, beszállásolták egy paphoz, ott a család tagjai-ként bálnak velők, vetélkednek, hogy melyik nyerje meg ebédre, lakomára; megigérték — írják ifjaink — hogy ezen tul minden könyvükből s folyóiratukból egy-egy példányt küldnek. Az ott tanulandó ifjak számára a gyűjtés foly.“³⁾

¹⁾ Kovács Istvánhoz 1854. sept. 20. irt levele.

²⁾ „ „ 1859. jun. 10. irt levele.

³⁾ „ „ „ jun. 29. irt levele.

Egyházi pénzalapunk növelésére is nagy volt Paget ur által a Kriza befolyása. A Consistorium a szükségét följejtette ugyan, de e két derék férfi volt az, kiknek e siker tulajdonítható. Kriza tárta fel híven s az ő közjóért égő szive nemes hevével Paget ur előtt nagy szegénységünket, tanári erők elégtelen-voltát, ezek fizetése csekélységét, a kormány sürgetését s intézeteink nyilvánossági joga elvesztésével fenyegetődzését, s Paget ur így birta rá honfitársait, hogy érezhető áldozataikkal felsegítésünkre siessenek. Mily öröm volt ez Krizára nézve, kitetszik bátyjához irt leveléből. „Örvendetes hirrel lepem meg — írja — hogy az is hasson üditőleg egészségére. Küzködő állapotunkban folyamodtunk volt a derék Paget ur által angol hitrokoninkhoz, eléadva helyzetünk nyomasztó-voltát s ime ott lelkesen fogták fel. A londoni unitárius Associatio rendkívüli gyűlést tartott levelünk vétele után rögtön, tárgyalta ügyünket s átlátta, hogy gyorsan és hatályosan kell közre munkálni, a Comité a maga pénztárából aláirt 100 sterling fontot s elhatározta, hogy minden ekklezsiához körlevelet intéz azon felszólítással, hogy azoknál is, magánosoknál is indítsák meg az adakozást és aláírát, sőt felszólítást küldöttek az észak-amériakai Associatiohoz is közreműködés végett; a körlevélhez mellékelték a Kovács István és Paget ur által 1848 előtt dolgozott kis unitárius munkát, a mi Angliában a Beard ismeretes könyvében megjelent. Megirtuk — írja tovább — hogy mi is hathatósan igyekszünk magunkon segítni, mert ők hangsúlyozták, hogy ugy lesznek készek nekünk segédkezni, ha életrevalóságunknak látható jeleit tapasztalják, már 100,000 forinton feljül jár adakozásunk, még remélünk vagy 20—30,000 forintot, a régi alap 50,000 forint körül van s ha angol hitrokoninktól csak 20,000 forintot kapnánk is, 200,000 forinttal meglehetősen biztosítva lenne fennállásunk.“¹⁾

Látszik, hogy Kriza már mint pap egész szívvel és lélekkel egyházáé volt, annak java s előmenetele volt gondjainak főtárgya és az ő öröme. Az 1857. szervező nagy főtanácsról meglelégedéssel értesíti bátyját. „Hat egész napig consistoriumoztunk, az iskolai összes állapotokat újra szerveztük, a kolozsvári főtanodában ezen túl 10 tanár lesz, Tordán és Kereszturon 5—5; Kolozsváratt most köztanítók pótolják háromnak helyét, mig külföldön levő új tanáraink haza jönnek, tényleg Tordán is, Kereszturon is 3 lesz, de lassanként mind betöltjük. A közalap már most engedi, mert az új

¹⁾ Kovács István 1857. aug. 23. irt levele.

adakozásból begyűlt több, mint 100,000 forint, ez, a régi alap, a mit még gyűjteni remélünk s az angol segély képpé tesz, hogy fizetéssel ellássuk az új tanárokat.* ¹⁾ Még ez évben már az angol segély valósulásáról is tudósítja őt. Paget ur — írja — Angliából örvendetes levelet kapott, már össze van gyűlve 13,000 forint, a mi — hiszik — hogy 20,000-re fölmegy.“ ²⁾

Ilyen volt Kriza mint pap a szószéken, mint tanár az ifjuság előtt, mint befolyásos ember a közügyek élén.

Nézzük őt hívei között. Amott „lelki atya“, itt „valódi ember“. Ez az ő személyiségének hű kifejezése. Őt minden s ő mindenkit ismert hitközségében; a családok fejeit barátinak, tagjait gyermekeinek tekintette, sokat bölcsőjétől a menyegzői ünnepig, sokat a sírig kísért el; a templomban imádkozott velök, kün az életben testvérkezet szorított; életök minden nagy változásiban maguk mellett látták, karján jószág- és szeretetteljes nejjével fölkereste s vigasztalta ha betegek voltak, fölkereste s üdvözölte ha szerencse érte őket; kedélyesen mulatott velök, ha asztalukhoz hívták s vídám poharat üritett egészségökre; tanakodott vele ügyesbajos dolgaiban a házi gazda s közölte szive titkos bűját s bánatát a ház asszonya; a családi titok hív őre, tanácsadó és igaz barát, bátorító s békítő szellem, lelki orvos és vigasztaló; megjelenése békét vitt a házhoz, búcsuszava megerősítette a szívek visszatért nyugalmát; meglátogatta, ha honjuktól útra távoztak, meg, midőn visszatértek és nevének napján; mikor pedig neki és nejjének volt névnapja, viszont hívei keresték föl üdvözlőkkel s a csöndes papi lak jó emberek, barátok s hívei egész seregével népesült meg. Hallgatóinak még cselédei is mint egy patriarchát tisztelték őt, a „kedves főtisztelendő ur“ volt ezek előtt az ő kedvelt czíme, mit mindig belső kéjérettel hallott s ő nevéken szólítással, hogy létök megkérdezésével nyájasan, leereszkedőleg viszonzott. Mindenkihez egyforma szives, szerény és szeretetteljes, a kinek jó indulata nem volt tettetés, szava nem álnokság, a ki a koldustól az alamizsnát nem vonta meg, az éhezőnek kenyerét megszegte, az árvát felruházta, az útast hajlékába fogadta; a legnyomorultabbhoz is, a ki hozzá folyamodott, volt egy barátságos szava, a megátalkodotthoz is egy lefegyverző tekintete. Szive kiváló kedvencze volt a főgymnasiumi ifjuság: a beteg ápolást és orvosszert, az éhező ke-

¹⁾ Kovács Istvánhoz 1857. jun. 16. irt levele.

²⁾ „ „ „ „ sept. 18. irt levele.

nyeret, a fázó ruhát és menhelyet, a meghalt utolsó tisztességtételt talált nála s nejeénél — soha nem lankadó keresztény szeretettel. A háladatos közvélemény „a z i f j u s á g a n y j a” névvel tisztelte meg nejét, őt „a t y j á n a k” nevezte. Oh ha fel van írva az égi könyvben, a hány könyvet e nő letörölt, ha számon van tartva, a hány boldogtalant fölsegített s a hány szűkölködőnek táplálékot és segílyt nyújtott, végetlen lesz az üdv, mely rá ott várakozik, mint hárt nem ismert szívének áldozatkészsége s a szegényekért való fáradhatlan igyekezete.

Kriza a szó valódi értelmében pap, neje igazi papné volt.

Élete s közmunkássága azonban püspökségében érte el tetőpontját. Fontos esemény volt ez azért, mert hazánk ez időbeli válsága egyházunkat is aggodalmas válsági forrongásban tartotta. Kriza püspökké választása végdiadala volt az 1850-től kezdődőleg az osztrák centralisatioval szemben vívott küzelemnek, mit autonómia s iskolánk nyilvánossági jogáért folytattunk, oly tanár-erő kiállítása követeltetvén, mit alig birt áldozattal tudott kis felekezetünk létesíteni. Az egyház kötelező általános adakozást rendelt el. Nagy Elek főgondnok tartotta kezében a dolgok vezetését; hatalmas észereje, eszélye s nevének nagy hitele oly lelkesülésre buzdította az egész egyházközönséget, hogy szebbet háromszáz éves multunk nem mutat. E nagy erkölcsi küzelem közt, mint rendkívüli esemény, vallásközönségünk közlelkiismeretére megbotránkoztatólag hattott a közfőjegyző és püspökhelyettes Székely Mózes 22 éves fiának, ki a helybeli unitárius hitközség segéd énekvezetője — Cantor — volt, rendetlenkedései miatti megdorgáltatása következtében katolikus vallásra térése, mit a püspök az atyához irt levelében azon megjegyzéssel tudatott, hogy fia csak ősei hitére tért vissza. E tényen kívül köztudomáson volt a püspökhelyettes nejeének a katolikus isteni tiszteleteken gyakori megjelenése s több ily, kivált az actualis helyzet által kétszeresen kényessé tett körülmények.

Ekkor tette lehetségessé az alkotmány visszaállítás a szinte egy évtizeden át fölfüggesztve volt püspökválasztó zsinat megtartatását, mely Tordára 1861. jul. 1-re hivatván össze: ott Székely Mózes, a közfőjegyző és Kriza János püspökjelöltek közül a többség által utóbbi választatott meg. A nevezetes eseményt híven s oly nemes elhatározásokkal tudatta bátyjával, hogy czélszerűnek látom saját szavaival adni elő. „Az isteni Gondviselés — írja — mely

egyházunk sorsát csodálatos úton vezérli, engem, méltatlan szolgálóját az erdélyi unitáriusok anyaszentegyházának főpásztorává engedve megválasztatnom s ez által oly széles munkássági mezőt nyitva fel előttem, a minőre csak egy magát a szentnek és jónak szolgálójára felajánlott keresztény lelkész kegyes lelke valaha vágyódhatott. Az isteni bölcs gondviselésnek tulajdonítható egyedül e véletlenül jött rendeltetésem, mert a legkisebb vágy és előkészület nélkül menve az egyházi történelmünk lapjain oly emlékezetes Torda városában tartott zsinatunkra, ott hitrokoninknak nagy lelki küzdelmek között folyt szakadatlan értekezésük után oly irányt vőn a nagy számmal s mondhatni szokatlan sereggel messzevidékekről is egybegyülekezett egyháztanácsosainak véleménye, hogy az én igénytelen személyemre nézve lön a megállapodás és a folyó hónap 1-én nagy többséggel megválasztatám. Mélyen érzem a feladat nagyságát, testi és szellemi erőtlenségem majd visszatartott a nagy felelősséggel járó s munkabíró erőt igénylő hivatal elfogadásától; de biztatva ügyeink élén álló több nagy embereink s számos jóakaróim tanácsa által, elszántam magamat a rögzös pályára, azon elhatározással, hogy ezen túl csak azon szentirási elvet tartva szemeim előtt: „Egy a szükséges dolog“! s lemondván minden világi magán ügyeimről, kedvencz szenvedélyeimről, megtagadván ugyszólva a szív minden bálványait, egyedül egy-istenhívő egyházam szentséges ügyének szentelem magamat, a mint erre már esküt is tettem le.“¹⁾

Kriza püspöki esküjét s a fogadást híven megtartotta. Az egyházi közigazgatás nálunk fő- és képviselőtanácsi jog, hol a püspök és világi főgondnok mint társ-elnökök vesznek részt egyenlő jogkörben, de a határozatok kelésénél szabad tanácskozásból eredő szózatötöbbség dönt; az elnökök kitűzik a tárgyakat s jegyzői előterjesztés nyomán vezetik a tanácskozást, a szólási rendre és a gyűlés méltóságára ügyelve, kimondják a végzést, de egyházi rendszabály szerint mint ilyen, egyik is bele nem megyül, a tárgyakhoz a vita alatt csak mint magán egyén szólhatván. A végrehajtást a kebli jegyzők és külső esperesek közvetítik. A jog és felelősség e nagy eloszlásában nem nagy a püspök osztályrésze, az is inkább az ellenőrzésben áll. Kriza alatt annál kevesebbé volt ez súlyos, mert elnöktársa egy fényes és gyakorlott kormányzói tehetség volt, ki a mikor ő püspök lett, már tiz évig vitte volt az egyház legfőbb igazgatását, vitte erős kézzel, páratlan tapintatossággal és sikertől meg-

¹⁾ Kovács Istvánhoz 1861. júl. 6. írott levele.

áldva, az egyház hajóját véstől megmentve. Az egyházi igazgatás tágas munkakörének egyenesen a püspököt illető egyik ága a paprendelés — ordinatio — az esketési engedély és válási ügyek főfelügyelete. Hogy vitte Kriza az elsőt, akadémiai emlékbeszéd írójá röviden mestervonásokban adta elé — az olvasót itt ismét arra útalom. A két utóbbi szabályozva van, mit ő szelid természetéből folyólag inkább szabad önelhatározásból, mint kényszert gyakorolva igyekezett fentartani. Személyes teendője volt még a tanítás és nevelés főfelügyelete az egész egyházban. Lelkiismeretességét itt mutatják a vizsgákon való folytonos jelenléte, lelkes buzdító beszédei, az ifjúsággal való atyai bánása s ennek benne való bizalma, miről már volt szó. Az ifjúság közötti olvasó-társulatoknak erős védelmezője volt. Midőn gyanus szemmel nézte az absolutismus s a kebli orthodoxia bizalmatlankodásában szűkebb koriátok közé akarta szorítani, Kriza mindig védelmőkre kelt. Az olvasás, tanulás, irogatás és szellemi munka az ifjunak kárára nem lehet. „Hagyjuk őket — mondá tanártársainak — az ő módjuk szerint kifejtteni lelkök tehetségeit s készíteni magukat jövő rendeltetésökre. Irányozzuk törekvéseiket, de el ne fojtsuk, vezessük, de ne akadályozzuk, mutassuk meg nekik a jobbat, de ne vegyük zokon, ha ők a maguk által választott jóhoz ragaszkodnak, hadd fejlődjék önállóan szép iránti érzésök, hadd erősödjenek szabad repülésben lelkök szárnyai.“ Ilyek voltak nézetei a pályakérdésekre irt ifjúsági művekről is. Mindig elnéző, kiméletes, reménytadó és fölbátorító. Ő volt állandó bírálója az ily műveknek s a mit mondott, a mit javítandónak látott, az elfogadtatott, a hová pedig javító tolla ért, ott meglátszott az az eszme megtisztult s szebbé vált alakján, mint az Apelles-vonás az ifju festő vásznán. A pályaművek általi önálló értelemfejlesztésnek hűbb barátja mint ő nem volt. Ha dolga volt, ha beteg volt, mikor az igazgató vagy olvasó-társulati elnök vitte hozzá a bírálatokat, bizonyos benső örömmel fogadta, sokszor szenvedő állapotában is olvassgatta s bírálatot irt azokra. Pár idézet leveleiből igazolandja azt, mily nagy becsben tartotta ő a tudományt, mint ohajtotta egyházunkban a közértelmesedés terjedését. Egyik levelében buzdítja a háromszéki papságot, hogy a közeledő — 1868 — háromszázados ünnepre ahoz méltó javítások megtételére birják rá hiveiket. „Gyors léptekkel közeledünk — ugymond — egyházi létünk háromszázados ünnepéhez, de csak akkor ülhetjük meg ezt igazán örömezzések közt dobogó szívvel, ugy léphetünk át a negyedik szá-

zad küszöbén megújult lélekkel, ha ujjal mutatunk oly nemes tettekre és alkotásokra, melyek önáldozatink s buzgóságunk eredményei. Nem tagadható ugyan a most élő unitárius nemzedék áldozatkészsége s a közelebbi súlyos időszak alatt romlásnak indult egyház-létünk fentartásában való buzgolkodása; azonban a jól kezdett szép munkát végre is kell hajtanunk, jól kiépülve, magunkat egyszerű állapotunkhoz s tehetségünkhöz képest feldiszítve és öltöztetve kell megjelentnünk a mennyei gazda menyegzőjén a közeledő háromszázados örömnünnepen, a mi az által történhetik leginkább, ha felépítetlen, rongált vagy éktelen meztelenségben álló iskolai épületeinket áldozatra kinyújtott kezeinkkel kiépítjük, kiegészítjük. A tisztelendő esperes urak legméltóbb tiszte e tünőfélben levő század komoly napjaiban a vallásos buzgóság, kegyes eldődeink minden áldozatra kész lelkületéhez hasonló hűség s égő szeretet lelkét önteni ki szent hitünk minden vallói s főképen e hitet valóók pásztorainak, lelki vezetőinek lelkébe, hogy legyen nemes verseny a világosság fiai és leányai között kiválólag székely-kereszturi gymnasiumunk teljes fölépítése költségeinek fedezésére oly sikerrel adakozni, mint méltó azokhoz a tisztultabb hitű keresztényekhez, kik másoknál felsőbb felvilágosodással dicsekednek, ennél fogva méltó az is, hogy dicsekedésök legyen az Urban, az az oly magasztos szellemben, mint Urunk Krisztusunké volt, ki embertársaiért kész volt magát fel is áldozni. . . . Hallgassanak főpásztori tiszteemből folyó felhívásomra — buzgón kérem — ne legyen szóm a pusztában kiáltó szava, sőt inkább hasson be annak keresztelőjános hangja minden hú unitárius rokon szívébe s teremje meg abban mint vallásunk jó magvaival behintett földben az igazságnak, szeretetnek és az áldozó buzgalomnak látható szép gyümölcseit. Mutassuk meg a minket félreismerő s szegénységünkért tán lenézó világnak, hogy bár igaz ezen mi szegénységünk, de méltó, hogy azt édes Idvezítőnk mint a smyrnai gyülekezet angyalának szegénységét gazdagnak nevezze, — Jel. 2. 9. — mert gazdag az evangéliumi szép, erényes, jótékonyági tettekben, gazdag a szeretet munkáiban, az igazságnak, melyet szomjaznak, egyházainak ölében felbuzgó forrásaiban s gazdag vallásunk nagy missioja iránti erős hitünk s bizalmunk kincseiben“.)

1) Tisztelendő Kis Mihály háromszéki esperes urhoz 1867. december 18. irt levele.

Egy másik levelében Marosszék papságát községi iskolák állításában való buzgolkodásáért megdicsérvén, kitartásra serkenti. „Egyházunknak — ugymond — egyéb menekülési útja nincs, mint a mit tisztelendő esperes urék elpróbáltak. Ennek a kérdésnek a főtánácson el kell határoztatni és pedig a felmutatott irányban, különben a népnevelési országos törvényből nálunk semmi jó nem származik. A mi szegény községeink új községi épületeket emelni s a felekezeti énekvezetők mellett még községi külön tanítókat is tartani soha képesek nem lesznek. Meg fogják látni, mire mennek az eddig fennállott felekezeti schlendriánnak oly heves pártolói a merev bizalmatlankodással. Én eddig itt benn hiában sürgettem a határozást, mind csak a cunctatori eljárás mellett voltak; mihelyt azonban bevégzett tényeket látna, a Consistorium is azonnal szólni fogna. Ideje volt, hogy a Cultusminiszter erélyesen lásson a kérdéshez a tanfelügyelők által. Így vagy amugy eredménynek kell létre jöni, valami compromissumnak a felekezet és község közt. Csak engem — így folytatja tovább — ne emlitsenek a felterjesztésben, mert már is idegenséget tapasztalok némelyeknél azért, hogy — a mint mondják — báró Eötvös kedvéért akarnám a felekezet érdekeit kockáztatni. Mentsen Isten! Akarnám biz én a szűkkeblűséget egy kissé tágítani, bátrabbá tenni s képesebbé az elméket a korszellem kikerülhetlen világosságának elfogadására, a melyre népünknek elég nagy szüksége van nem csak testileg, de lelkileg is. Azért hát a Tiszt. esperes ur legkisebbet se tartózkodjék az ügyet pártolni, mint olyan ember, a ki iránt nem lehet gyanu, hogy az egyház ügyeinek hátrányát bármi érdekből akarhatná. Én meg vagyok győződve, hogy az idő és következés előbb-utóbb igazolni fogja eljárását.“¹⁾ Harmadik levelében ekkleziiai könyvtárak alapítására hívja fel híveit. „Itt az idő, most vagy soha! így kezdi buzdító levelét — valóban elmondhatjuk hazánkra nézve az új kor viszonyai között, melynek jövője sőt fenmaradása is csak úgy lesz, ha ellátja magát a szellemi élet kenyérével, a tudományos miveltiséggel. E kenyér morzsái is éltető sőt a halottakat is feltámasztó varázserővel bírnak. Ily erőre s varázsszerre van különös szüksége a magyar nemzetnek a körülötte tolongó többi népek tenger sokaságával való versenyzésben, melynek közepete csak úgy tarthatja fenn elsőségét s biztosíthatja olvasztó erejét,

¹⁾ Tiszt. Farkas György marosszéki esperes urhoz 1870. máj. 25. irt levele.

ha szellemi deréksége, felvilágosultsága, a tudománynak, mesterségnek minden nemeiben való képzettsége által magát legyőzhetlenné teszi. A lelki világosodás eszközeit tehát szaporitnunk most van ideje az előbbre vágó s igyekező nemzetek ezen óriási versenyében. Azon lelki fegyverek pedig, melyekkel a szellem újjá teremtő országát meghódíthatjuk, a jó könyvek. Ezekből szükség minden község, minden ekkleziánk kebelében fegyvertárt állítani, híveink, hazánkfiái számára. A faluk nem maradhatnak messze hátra a városok lakóitól. Felszólítom azért — így végződik a levél — a Tiszt. esperes urat, hogy kezét fogva lelkészeinkkel s az egyháznak értelmesebb tagjaival, eszközölje minél előbb minden egyházunkban egy „egyházi vagy népkönyvtár” felállítását kellő felügyelet, gondozás és ellenőrzés mellett.“¹⁾

Nagy és messze kiható következményü műve Krizának püspökségét közvetlen megelőzőleg a „Keresztény Magvető” megkezdése, melyet barátai és tanártársai lelkes közreműködése mellett lassanként az egész egyház felkarolván: alkották a theologiai tartalomra, liberalis szellemre és tudományos értékre nézve legderekbabb magyar irodalmi vállalatok egyikét, mely neki, barátinak és a kornak örökre becsületére lesz. Emlékezem rá, hogy az első nyilvános értekezletben az unitárius értelmiség minden árnyalata ott volt: conservatív és haladó, liberalis és orthodoxus, fiatalság és öregek. Egy több pontból álló program-terv alapján estvéli 6-tól 10 óráig folyt a vita a felett: opportunus dolog-e nekünk élni elrejtve is alig tudó kis számú unitáriusoknak tartózkodó állásunkból kilépni, nyilvánosság elé hozni házi ügyeinket? Bizonyosok-e annyira jó következései, mint a mennyire valószínűek a roszak? Képesek leszünk-e munkával és költséggel kitartani? Lesz-e olvasó közönsége? Hogy fogadják a hazai olvasó-világ és a nagy hitfelekezetek? Kik lesznek szerkesztői s ki védi meg az egyházat esetleges compromissiótól? Ily kérdések vitatása közben 10 óra felé, megállapodásra jutás előtt az óvatosok — hogy ne mondjam, félénkek — el kezdetek a teremből olvadozni, követték a tartózkodva újítók, ott maradt csak 3.—4 bátrabb, köztük az, a ki előttünk valamennyi elmenővel fölért, Kriza, s constatáltuk azon eredményt: „hogy az egész egyház firmája alatt megkezdeni a dolgot nem lehet, hanem egyeseknek kell ezt tenni a maguk felelősségére, s ha jól sikerül, a közpártolás majd bekövetkezik, ha roszul, a

¹⁾ Tiszt. Kjs Mihály háromszéki esperes urhoz 1871. febr. 24. irt levele.

dolog magától elesik.“ Elmentünk haza. Ez volt az első kezdet. . . . Nem sokára ismét összegyűltünk, azon kevesek, kik akkor is pártoltuk s nézetünk azóta sem változott meg. Reményeink sarka Kriza volt, mert neki volt írói neve s népszerűségi nimbusa — benne minden bizott. Kiváló érdekeltséget tanusított iránta Nagy Lajos tanár. E kisebb, rokon nézetű kör nem annyira a kérdés nehézségeivel, mint kivihetősége módozataival foglalkozott, papírra tette számaint és a tényezőket, megállapította a kiviteli tervet, körrajzát adta a vállalatnak, szerkesztőül felkérte Kriza, s ifju mozgóerő gyanánt főleg a technikai részre Nagy Lajos. Ily előkészületek után a munka elkezdődött, az I. kötet 1861. megjelent, de az eredmény a várakozásnak nem felelt meg s így annak folytatására nézve magunknak gondolkodási időt akarván venni, némi szünetelés állott be. Az I. kötet iránt számot kérő értekezletünkben a kérdés újabban beható vizsgálat alá került s még egy évfolyamnak újabb kísérletképen kiadása kimondatott. 1863. megjelent a II. kötet, többen nagy áldozatot hoztak, a végeredmény a kérdést harmadszor is kérdés és vita tárgyává tette, meghánytuk vetettük a folytatás mellett és ellen szóló érveket és szerzett tapasztalatokat s miután nemzetünkről azon gúnyos föltevés van forgalomban, hogy hirtelen lelkesül s hirtelen meglankad, mindenhez kezd s első akadályra mindent félben hagy, s miután mi e vád új igazolásától irtózunk: értekezletünkben a folytatás erkölcsi szükségessége egyakarattal kimondatott, szerkesztőkül felkértek: Buzogány Áron és Ferencz József, a jelen voltak becsületszót adtak egymásnak, hogy csak úgy kezdenek a III-ik kötethez, ha legalább V. kötet megjelenése előtt egyikök sem lépik vissza, mukájával közre járul, a vállalatnak pártfogókat szerez. Haton írásban ígérték ezt meg egymásnak: Kriza, e sorok írója, kinél a nyilatkozat ma is meg van, Pap Mózes, Nagy Lajos, Ferencz József, Buzogány Áron, kikhez később hozzá járultak az ekkor Kereszturon élt Marosi Gergely, Kovácsi Antal és Simén Domokos. Ez már negyedik mozzanata volt a vállalatnak. Ezután évről évre volt benne apróbb változás, de az új szerkesztők oly keményen tartották kezeikben a nemes ügyet s oly önfeláldozólag szolgálták, hogy többé megszűnésről szó nem volt, sőt a kételkedők megnyugodtak, a félők szívökben bátorságot vettek, a kik előbb leginkább elleneztek, később legmelegebb barátaivá váltak, évről évre új írók léptek körünkbe,

Brassai, Koronka, Mikó, Albert János s t. b. nevei egymásután megjelentek benne; a vállalat viszonyai javultak az évekkel, írói és olvasói köre terjedett, gyökereit mind mélyebben eresztette az unitárius egyházélet termékeny talajába, az irodalom figyelni kezdett rá, a kritika folyvást kedvezően szólott róla, az idén a XIII-ik kötet indult folyamatba s nem a tervezett öt, de maholnap három annyi kötettel lesz a magyar egyházi és tudományos irodalom gazdagabbá. És ebből a főérdem-rész Krizáé, kié a munka oroszlánrésze is.

Nézzük csak az I. kötet bevezetését; nincs abban önnagyoló dicsekvés, nincs nyegle ígérettétel, sem proselytismusra mutató hajlam jele, vagy közönségtoborzási léhaskodás; egyszerűen, szerényen lép olvasói elé a szerkesztő. „Itt nyújtjuk — ugymond — első zsenge termését azon eszmemagnak, mely egy unitárius egyházirodalmi vállalatnak megindítása iránt lelkünkben évek óta ápolva s több lelkes társaink s hitrokonunk gyakorizben nyilvánított ohajával is találkozáva, elvégre mult évi felhívásunk nyomán, az aláíró közönség meleg részvéte s ügy- és elvbarátink szellemi segélynyújtása által meg lön érelve. Ugy hiszszük, a lelkes felkarolásban mély szükségérzet nyilvánul, s ez isteni ujjmutatás arra, hogy a mit eddig a ránk bizott szűkebb körben élő szó s példaadás által tevénk: a keresztény eszme s általában az erkölcsileg szép, jó és igaz magvainak vetését s fejlesztését az állandóbb írás által szélesebb körben is eszközölni s magán erőnk egyesítése által egymást s egyházközségünket építeni s erősíteni igyekeznénk.“ „Részünkről — írja más helyen — bár mely erősen is át vagyunk hatva vállalatunk czélszerűségének érzetétől, szintoly mélyen érezzük a feladat nagyságával szemben erőnk parányiságát; azonban bizva az erőtlenségben magát megdicsőítő Isten erejében, a kinek országa ügyét szolgáljuk, s biztatva több elvbarátink közremunkálási ajánlkozása által, neki indultunk a szükség- és czélszerűnek hitt munka megkísérlésének, inkább csak mint közvetítői s egybegyűjtői a közhaszonra gyümölcsöztető különféle talentumoknak. Éreztük, hogy egyházunkban, úgy is mint egyikében a magyar egyházaknak, szükséges sőt halaszthatlan ideje valamit irodalmi úton nem csak különleg, hanem szellemi erőtökénk tervszerű öszpontosítása által is tenni, s hogy itt nem egyesek önérdekeinek, hiúságának kielégítése, hanem a mi közös érdekünk, becsületünk forog fenn; arról van kérdés: a legjobb erők s buzgó jóakarát egyesítése által bizonyosságát adni annak, hogy hitfelekezetünknel életrevalóság, némi tudományi és

erkölcsi súly s tevékeny közszellem van. De éreztük azt is, hogy ily szellemi munkásság által tanúsíthatjuk leginkább, mily nagybecsű s egyházi közérdekünkre mily emelőleg ható angol hitrokonink szíves kézszerítása s irántunk való munkás részvékenysége.“¹⁾

Ez a nemes szerénység, melylyel Kriza vállalatáról szólott, a szerencsés tapintat, mely kikerültetett vele más hitfelekezetűekkel való minden kellemetlen surlódást, a mostani püspök szerkesztősége ideje alatt a „Keresztény Magvető“nek csaknem uralkodó szellemévé vált, megkedveltetve magát más vallásu liberalis férfiak által is. Ennek tulajdonítható, hogy előfizetői közt számos református, néhány ágostai és római katolicus is van, írói közt pedig: a két Szilágyi, Szász Károly, Szabó Károly, gr. Kún Géza. Kriza örömmel látta, hogy az általa ültetett nemes csemete hív kezek ápolása alatt újabb és újabb gyümölcsöt terem egyháza és nemzete számára.“²⁾

Nagy a Kriza érdeme a Channing művei magyarul kiadatásában is. Ő volt, ki annak szükségét első pendítette meg, az innen származó hasznos következményeket fölfejtette, észak-amerikai hitrokoninkat a fordítás és kinyomatás költségei fedezésére felhívta, kiválogatta a fordítandókat, fordított maga s valamenyny tanártársának fordítását átvizsgálta, egyöntetűvé tette. 1870. jelent meg az első kötet, melynek előszavát ő írta, ismeretes tartózkodó modorában, minden írói arrogancia nélkül. „Azt hiszszük — írja — hogy e szerény kötettel üdvös vállalatot indítunk meg, mely a magyar keblekben élénk viszhangra fog találni. A testvériség és

¹⁾ **Keresztény Magvető**, szerkesztik és kiadják: Kriza János és Nagy Lajos, kolozsvári unitárius lelkészek és tanárok. I. köt. 1861. Előszó.

²⁾ Krizának következő művei vannak e vállalatban:

I. köt. A vándorlás tanúságos képe, egyházi beszéd, 124—133. ll.

Keresztelési Agenda 142—145. ll.

Különfélék.

IV. köt. Az unitáriusok háromszázados ünnepére irt bevezető beszéd, Hymnusz és ima. 1—10. ll

VI. köt. Az igazság című egyházi beszéd francziából fordítva. 1—9. l.

A britt és külföldi unitáriusok társulata nagy gyűléséről való közlés 139—148. ll.

VII. köt. Mit hisznek az unitáriusok? Egyházi beszéd, angoltól fordítva 81—90 ll.

Legyetek próféták, lelkész-fölavató beszéd, 265—276 ll.

X. köt. I. füzetében: A Szent Atyákból kiszedegetett tanulságok Péchy Simon-tól, 45—49 ll.

A II-ik füzet 129. lapja már a nagy nevű alapító halálhírét hozza.

átalános emberszeretet elvének valószínűsítésére sehol annyi komoly és lelkes egyéni és állami erőfeszítés nem történt, mint az é. amerikai Unio-ban, s bár immár 40 éve, hogy Bölöni Farkas Sándor „Északi-Amerikai Utazás” című megkoszorozott művében e világrészre fordította a magyar nemzet figyelmét, mi mégis kevésbé láttatunk epedni eme szellemi élvezet után, mit minden más népek jeles írói szintugy mint saját népünkéi remek elméműveikben közkincs gyanánt ajánlanak fel s hagynak az összes emberiségnek. Különbözik hogy történhetnék, hogy egy oly férfi, ki É. Amerika íróinak díszé, népének büszkesége, kegyes felvilágosult keresztények számos osztályának ünnepe és szeretett szónoka volt, hazánkban mindaddig csaknem ismeretlen név, bár több év előtt legjelesebb költőink és íróink egyike, Szász Károly műveiből elragadó szépségű szemelvényeket adott? E művek czernyi ezer lenyomatban terjesztetnek a föld leggazdagabb s legpolgárosultabb népei között, jó részök orosz nyelven is le van már fordítva, bánulatot és szeretetet keltve írójuk iránt barátainál, elismerést s becsülést még elleneinél is, s nálunk eddigelé még csak a „Keresztény Magvető”-ben jelent meg egy teljes műve. ¹⁾ Áldásteljes működése e szerint nem lehetett nálunk sok oldalú hatásaiban érdemelt elismerés tárgya. . . . Ilyen férfi volt Channing Ellery Vilmos; érdemes arra, hogy róla az emberek szellemi javát érdeklő minden vállalatban és tanácskozásban kiváló tisztelettel legyen megemlékezés. Az é. amerikai szellemi élet e jeles képviselőjét válogatott műveiben édes hazánkkal megismertetni már évek óta melegen ápolta kegyes ohajunk vala, melyet elvégre ezennel örömmel valószínűsítünk, szívből ohajtva, hogy embertársainknak szentelt szellemi munkássága a magyar népre is áldásos hatással legyen. ²⁾

¹⁾ Ker. Magvető 1868. IV. köt. 37—58 ll. A munka címe: Az unitárius keresztény vallás, papi hivatalba igató beszéd, tartotta Baltimorban 1819-ben.

²⁾ E vállalat címe: Channing Ellery Vilmos válogatott művei. Angolból fordították és kiadják az unitárius Tanárok. I. köt. Társadalmi tárgyak. Kolozsvár, 1870. Lásd az Előszó-t.

Krizának következő művei vannak e vállalatban:

I. köt. Előszó és Channing életrajza V—XVI ll.

V. köt. Tuckermann József hittudor élete és jelleme felett mondott beszéd. 149—175 ll.

Kriza keveset fordított, de egy mű sem jelent meg benne simító keze nyomai nélkül. Az „ultima Lima” megadója ő volt. Ezt tőle senki tanártársai közül sem el nem vitatja, sem érette magát nem szegyenli. Kriza elismert fordítási tekintély volt országszerte.

Kriza és a „Magvető“ írói köre Channing műveinek hozzászólásával nem csak nekünk unitáriusoknak, de a magyar irodalomnak is szolgálatot tett, mert oly lángeszű író szellemével ismertette meg s oly eszmékkal gazdagította a magyar irodalom ismeretvilágát, mely egészen új, eredeti, meglepő és termékenyítő erejű. Ez öt kötet mű örök beccsel bír. Vallásos de inkább etikai, mint dogmatikai irányú és társadalmi kérdések oly magas álláspontokról s oly szépen tárgyalva közöttünk nem voltak. Az angol nyelv és gondolkozásmód megismerése, az angol észjárás és irány cultiválása nálunk nem csak tanárainkra, de ifjuságunkra is átalakító és nemesítő hatást gyakorolt már eddig, s a nyelvismeret terjedésével még nagyobbakat gyakorland.

Meg kell említnem Krizának az unitárius hitvallás és rituálénk iránti reformtörekvését is. Ezelőtt 30 évvel nyilvánult, de hirtelen elhamvadt lelkesedéssel az e téren való javítás szükségérzete. Az egyház az eszme kivitelét rá bízta. Ő czélszerűen átjavitva, itt-ott újat dolgozva kiadta a: „Halotti Énekes-könyv“-et, gyermekek számára kidolgozta a: „Keresztény Vallás Elemei“-t oly szabad szellemben fogva fel tárgyát, hogy a más hitfelekezetűek által is tankönyvül elfogadtatott s már feles kiadást ért; kiadta a „Nagy Katechesis“-t alkalmazkodva a kor igényeihez. Bátyjához írt egy levelében számot ad a Halotti Énekes-könyv körüli eljárásáról, mi az unitárius Liturgia történetét ismerni vágyó olvasót érdekelni fogja. „Ez — írja — mintegy megbővítése, illetőleg megszükitése a réginek, minthogy igen sok közülök soha használatban nem volt. Némileg én voltam a szerkesztője, a mennyiben érkezhettem rá; felvettem, a mi használhatónak látszott; régi, szebb énekeinket, különösen a Geyza József-féléket mind meghagytam s nem is igen változtattam rajtok; általában nem akartam modernizálni oly téren, hol sokkal tanácsosabb a régiségnek tisztaságát hagyni meg, melyhez a nagy közönség s a nép immár szokva van s a kifejezést is mint szentírásbeli helyet a százados szokás szentesítette. Hátral az Aradi — tordai kántor — által szerzett melodiák szerint vannak a kották, miket Bothos István, jelenleg református kántor s közöttünk legműértőbb egyén vizsgált át s ügyelt fel a kinyomatáskor.“¹⁾

¹⁾ Kovács Istvánhoz 1857. jan. 31. írt levele.

Kriza különös örömét találta azokban, kikben irói hajlamot látott tehetséggel párosulva, bátorította őket s műveiket lapszerkesztőknek ajánlotta. Murányi Farkas Sándor, Rédigér Géza s többen az ő bátorítására irtak verseket. Kitiünőbb ifju papjaink közül egy sem volt, a kire az ő nagy olvasottsága s ragyogó poezise hatást nem gyakorolt. Albert és Csegezi, kitünő egyházi szónokaink, de egyik sem fogja megtagadni ezt. Legtöbbet tett azonban Péterfi Sándor kifejlődésére, a kinek még 1842. egy zsinati délutáni beszédében s két más művében, mit a bözödi esperesnél olvasott át, nem köznap-i tehetség jeleit ismervén fel, azonnal nógatni kezdette; hogy tanuljon s írja ugy beszédeit, hogy idővel ki is adhasson belőlük. Péterfiben a lelkebe lökött szikra lángot vetett, ő a tanácsot megfogadta: tanult s gondnal és szépen irt, ugy és oly beszédeket, hogy a nép előtt elmondhatók legyenek; sok kötetre megy immár különféle alkalmi beszédeinek sora, mikkel az egyházi irodalmat gazdagította, használják unitárius és református papok egyiránt. Péterfi most hévizi unitárius pap és esperes, műveit hosszason Stein János kolozsvári könyvtáros vette meg potom áron s csinált velök igen jó üzletet; tudom, mert én is voltam egy ideig közbenjáró közöttük, láttam, mily soványan jutalmazta a szorgalmas irót. Péterfi kegyeletes hálával emlékezik ma is Krizára, mint jóltevőjére s minden törekvéseiben erős gyámolára. „O adta nekem az első eszmét — írja nekem — nélküle soha meggondolni sem mertem volna, hogy íróvá legyek; ő buzdított, mert egyébként elcsüggedtem volna; szives szavainak bátorító hatása alatt irtam s tettem mind azt, a mi kevés szépre és jóra Isten munkáimmal rá segített; ő volt, a mig élt, a kitől sok nyomoruságim közt a vigasztaló és erősítő szent lelket vettem.“¹⁾

Mintha szívében élt volna egyháza, ugy érdeklődött annak s jeleseinek hirneve iránt, ugy érezte anuak minden sorsváltozását, örvendve, ha valami jóban részesült, bánkodva, ha csapás érte. Az ötvenes években Toldy Ferencz a Dávid Ferencz és Preussféle unitárius Énekes-könyvek felől tudakozván tőle s Irodalomtörténete *Példatára* számára azokból énekeket kérvén: Kriza egész lélekkel azon volt, hogy a kérdés mibenállását kitzitázza s ez ohajtásnak eleget tegyen. „Preussennek — írja bátyjához — 1566-ból való Énekes-könyvét a Collegium könyvtárában

¹⁾ Tisztelendő Péterfi Sándor felsőfejéri esperes urnak 1876. april 3-án irt levele.

nem találta fel, az övé 1657-ből való, Frankfurtban van kiadva. Talált egy német Énekes-könyvet — írja tovább — mit Radeckzi Bálint Kolozsváratt német ajku hallgatóinak 1620-ban adott ki, de erről az van az előszóban írva, hogy ő javította ki. Kért Toldy mutatványokat a Dávid Ferencz és társai által 1570 körül készített s kinyomatott Énekes-könyvből s kivált azokat, miket neki tulajdonítottak u. m. Erős várunk nekünk az Isten . . . Tarts meg Ur Isten engemet . . . Oh Ur Isten tekints reánk . . . de ő nyomára nem akadt; talált — ugymond — egy a 17-ik század első éveiben meg bővítettet, melynek címlapja nincs, de a Litanián kezdődik s hogy a litániázás unitárius Énekes-könyvben fordul elé, ezen körülmény annak régiségét mutatja; nyomtatott Heltai Gáspár műhelyében Kolozsváratt. Megtalálta — így folytatja tovább — a Bogáti Miklós Zsoltáros könyvének két kiadását 1604 és 1615-ről, az egyik példány régibb, mint a Jancsó-féle muzeumi csonka példány, a melynek számára az első zsoltárokat leírta, mert Toldy abból is közleni akar; de talált egy új fordítást is, a Tordai Jánosét 1627-ből, melyről azt hiszi, hogy egészen ismeretlen Toldyék előtt. Ebből — ugymond — Toldyval több énekeket közlött, hogy ismerhesse Tordayt, mint valóban lelkes dalnokot. Engemet ezen Tordai unitárius szent költő énekei valósággal megleptek, oly szép hangzatos nyelven vannak azok írva, hogy utól érni őt ma sem lehetne. Megírtam Toldynak, hogy nagyon jól tennék, ha az ily becses régiségeket igyekeznének kiadni.“¹⁾ S a mily nemes hév él lelkében az unitárius hajdankor emlékei iránt, oly mélyen ver szive a jelen kor bár mi kevés haladásán. 1852. örömmel írja bátyjának, hogy Gedő József minden könyvét átadta a Collegium könyvtárának s ez nagy lendületet ad a tudományosság ügyének mind a tanároknál, mind az ifjuság között, minthogy e könyvtárban mind a magyar, mind a német irodalom jelesb termékei valódi tudományos lélekkel vannak összegyűjtve.²⁾ Mikor a marosszéki esperes tudósította a m. vásárhelyi templom építése bevezgődéséről s az első isteni tiszteletnek abban megtartásáról, Kriza örömtől áradozó levélben köszönte meg a kedves hirt. „A mennyei kegyelem harmatja — így ír — legyen termékenyítő a kicsiny mustármagra nézve, hogy idő multával oly terebélyes fává nőhessen, melynek árnyékában megnyughassanak az enyhületet ohajtó buzgó lelkek s a következő nemzedék

¹⁾ Kovács Istvánhoz 1852. dec. 17. irt levele.

²⁾ „ „ 1852. octob. 13. irt levele.

a fokozott jóllét hatása mellett képes legyen nagyobb gyülekezetet is magába fogadható hajlékot emelni az egy Isten lélekben és igazságban való tiszteletére.“¹⁾ Máskor ismét így ír ugyanahhoz: „Egy nagy lelki örömet irhatok — mondja — hosszasan mellőzött szent vallásunk kezd népszerűvé lenni s a közvéleményben emelkedni. Épen most kapék levelet Pestről, hogy a nagyhirű egyetemi tanár dr. Hatala Péter az unitárius vallásra tért át, áttért Északi Károly magas hivatali állásu és tudományos férfi és egy vidéki ügyvéd; a mult évben két ur a Thurzó- és Kölcsey-nemzetségből,“²⁾ Mindennünnen jönnek hozzám a tudakozódások unitárius könyvek iránt; épen jókor jelent meg Ferencz József Unitárius Kis-Tükre, mely rövid és világos átnézetét adja hittanainknak, isteni tiszteletünknek és egyházszerkezetünknek. Gondolhatja édes Tiszt. ur! hogy mi Ferencz József urral mily kész szívvvel és gyorsan igazítjuk el az efféle istenes megbizásokat.“ Egy más alkalommal ismét örvendetes hírként tudatja, hogy közelebb három jeles unitárius ifju neveztetett ki 1000 forint fizetéssel állami tanár-állomásokra. Majd egyházunknak érdemes halottaiért való gyászát írja meg. „Nagy lelki fájdalunkra és státusunknak roppant veszteségére van jeles tanár és lelkes hitrokon Marosi Gergely october 5. történt hirtelen halála,“³⁾ — írja Farkas György esperesnek; bús viszszaemlékezést költ fel nekünkben — írja később ugyanannak — a mult évben sok lángoló keblü atyánkfainak elhunytá is; a megújult időben üdvözlí őt, mint egyházunk egyik legedzettebb, legkelemenýebb kötésü szentelt vitézét s azon vidék szellemi térparancsnokát, kéri rá nézve az életerőnek és egészségnek megújulását, hogy lelkes társaival és ügybarátainkkal a mozgalmas időszakban erős kézzel és sajátos eszélyével még sokáig kormányozhasson.“⁴⁾

Az egyháznak kebelében újabb időben indult szellemi mozgalmak közül nagy nyereséget látott az Unitárius Kis-Tükör megjelenésében és a *Dávid Ferencz háromszázados emlékének* valamely alapítvány által megünneplése iránt Ferencz József által tett indítványban, azokat az espereseknek sőt minden jó unitáriusnak melegen ajánlotta, az utóbbit illető felhívást tevékeny és hatályos eljárás végett

¹⁾ Tiszt. Farkas György esperes urhoz 1870. márcz. 29. irott levele.

²⁾ Tiszt. Péterfi S. esperes urhoz 1874. novemb. 3. irt levele, egybevetve Tiszt. Farkas Gy. espereshez urhoz 1873. márcz. 11. irt levelével.

³⁾ Tiszt. Farkas György esperes urhoz 1874. oct. 7. irt levele.

⁴⁾ Ugyanahoz 1875. jan. 2.

kiküldvén: „kérte az esperesteket, hogy sziveskedjenek az egyházi létünk erősítésére czélzó szent ügyet egyeseknek úgy mint közösségeknek szívére kötni s fontosságához méltó részvételre fölbuzdítani.“¹⁾

Kriza lelkének igaz szabadelvűségét tanúsítja a Protestáns Egylet s a prot. tudományos törekvések őszinte pártolása, mire az espereseket és ekklezsiákat erős indokokkal támogatott körlevélben hívta fel. Egyik esperesnek így ír: „A Protestáns fiókegyletbe beállást a mi illeti: nézetem az, hogy nekünk nem kell ugyan egészen oda engednünk magunkat a nagyobb erőt kifejeteni képes nagyobb felekezetnek, de elszigetelnünk sem; mert akkor mint kicsiny sziget a sokféle egyházak tengerében nem bírjuk magunkat fentartani; hanem mint hitünkben bár szám szerint minoritas, de a mely a legelőhaladottabb eszmék zászlóvivője, részt kell vennünk minden szellemi mozgalomban, mert a felekezetek — a mint ma a dolgok állanak — a kor szelleme által akarva nem akarva kényszerítetnek a mi pályautunkon haladni előre. Ajánlom tehát, hogy a protestáns mozgalomból igyekezzenek minél több szellemi nyereséget huzni t. i. tudományos mivelődést és eszmékben való gazdagodást. Épen ez okból ajánlom figyelmökbe az Egyházi Reformot, a Keresztény Család-ot és Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot és Irodalmi Szemlét.“²⁾ S midőn az esperes eljárásáról jelentést tett, Kriza helyeslőleg vette tudomásul. „Helyes volt — írja — a mit a Protestáns Egylet dolgában tettek. Én meg vagyok győződve, hogy minél többet érintkeznek ők az unitáriusokkal, annál őszintébbekké válnak irányunkban; eddig is csak ez hiányzott, mert bár mennyire érezték is a mi vallásunk elvi igazságát, annak nyíltan megvallása tőlük kívánható nem volt. Ilyet most sem kívánhatunk; elég, ha dogmáikat tetteleg egyszerűsítik s ez által közelednek a mi álláspontunkhoz s visszatérnek a Jézus és az apostolok egyszerű hitelveihez, habár még egy darabig vonzolja is a Helvetica Confessiót, mint mi kénytelenek vagyunk a Summa Universae Theologiae-t vonzolni, pedig bizony ez épen oly betűhöz ragaszkodás, mint a más vallásuaké, olyan levén a kor szelleme, midőn akkor még az ördögben és boszorkányokban való hit a protestánsoknál is dús életerőben állott fenn. Majd kiadandó li-

¹⁾ Tiszt. Péterfi S. esperest urhoz 1874. nov. 3. irt levele.

²⁾ Tiszt. Kis Mihály háromszéki esperes urhoz 1872. jan. 8. irt levele.

turgiai könyveik bizonyára más irányuak lesznek.“¹⁾ Egy más espereshez irván e tárgyban, azt mondja, hogy a világ oly folyásban van, hogy kénytelen nagyobb világosságot fogadni el, s ma holnap helyettünk, kis sereg helyett, nagy tömegek veszik át annak terjesztése feladatát. A Protestáns Egylet nagyszerű eszköz a Gondviselés kezében a józan világosság terjesztésére. Ennek kiadványait ajánlom a Tiszt. esperes ur és papjainak figyelmébe, mert azokból csak azt fogják tanulni, a mi az unitárius vallásnak belső magva és lényege. Ily könyvek az új Biblia-fordítás. Ballagi mint nagy tudományu és a héber nyelvet tökéletesen értő magyar igen értelmesen fordította le a Ó Testamentumot. Eddigélé csupa vesződés volt bibliát olvasni értelmes embernek, mert a versek nagy részét lehetetlen volt megérteni. Most már értelmesen, szép, jó magyaros zamatu nyelven fognak a szent könyvek megjeleni. Örvendek, hogy halálom előtt jó magyar bibliát olvashatok, ha Isten addig éltet, sőt a más világon is — hiszem szentül — tudomást veszek a teljes megjelenésről. Ajánlom a Protestáns Theologiai Könnyvtárra és Egyházi Szemlére való előfizetést is, hiszen ezek által a szabadelvü kereszténységet mozditjuk elé, ez pedig nekünk unitáriusoknak ártalmunkra nem lehet.“²⁾ Sőt itt sem fáradt ki Kriza embert szerető, minden jó, szép, és igaz iránt fogékony lelke. Réthy Lajos tanfelügyelő kérte, hogy espereseinek ajánlja megtalálásainak rokonszenves fogadását; Kriza kész szívvel teljesítette. Felméri Lajos kolozsvári egyetemi tanár Darwin elméletére vonatkozó kérdésekre kívánt a székely nép közt élő papjaitól fölvilágosítást; Kriza Péterfi Sándor espereste hívta fel, a ki több ív felvilágosítást bocsátott rendelkezésére. Gróf Mikó a Muzeum-ügyben tanácsával kívánt élni; Kriza kész örömet ment el évek során át az értekezletekre. Nagy művészek Kolozsvárra érkeztekor üdvözlő versek írására kérték föl a közönség érdekében; ritka eset volt, hogy a közbizalomnak meg ne felelt volna.

Ez volt Kriza a nyilvános életben és közügyekre nézve.

Magán családi életéhez is adnom kell némely részleteket, mik teljes megismeréséhez juttatnak s őt némely hibáztató észrevételek ellenében igazolják.

1842. vette nőül Fűzi Borbárát, közfőjegyző Fűzi Jánosnak az élet virág korában levő leányát, egy nemes férfi s költői lélek bol-

¹⁾ Tiszt. Kis Mihály háromszéki esperes urhoz 1872. jan. 15. irt levele.

²⁾ Tiszt. Farkas Gy. marosszéki esp. urhoz 1875. jan. 16. irt levele.

dogítására teljesen hivatott hölgyet. Szerénységét bánthanám, ha róla többet szólnék, minthogy szavam csak kedvező lehetne. Fennebb a mellőzhetleneket már elmondottam; de mit férje mond róla s a mit én eredeti levelében találtam, mint a közte és férje közötti gyöngéd szeretetviszony hiv visszatükrözését érinthetni vélem.

Négy gyerek közül Gyula első, Kálnán másdszülött fiok, Irma és Lenke később született leányaik voltak. Gyönyör olvasni, ha e férfi barátaihoz övéiről s övéihez családjáról búban vagy örömrészések közt ir. Irma, korán elhalt leányukat így siratja el bátyjához irt levelében. „Tíz hónapos kis Irmáját, szíve kedvenczét elragadá a halál könnyörtelenül, szíve még most is vérzik utána. . . . Ezután fölvidulni látszik. . . . Már pusztá a ház s oly hallgatag, a fiuk csak ritkán dörömböznek baza. Így szokik az ember mindenhez, ahoz is, mitől rettegett, mint a molnár a malomzúgáshoz.“¹⁾ Máskor fiai tanulásáról tudósítja ugyanazt. „Fiainkat a nyáron német nyelv tanulás végett Beszterczére küldjük, hogy több német szót hallhassanak s füleik jó eleve germanizálódjanak.“²⁾ Később az eredményt is megírta. „Fiaink jól tanulnak — írja — bizunk tanulásuk sikerében, mert eddigi szorgalmuk mellett — a mint értesítnék — akár egy közép-ázsiai tatár iskolában meg fognák az eléjük szabott tárgyakat tanulni.“³⁾ Lenke leánya születését így naiv elczelődéssel írta meg bátyjának: „Mikor az új császári szülöttért hallani fogja bátyám az ágyuk torkait Beszterczén megdörödülni, a tájatt házamnál is jaj-szó fog hallatszani, legyen azután belőle örömhang.“⁴⁾ Ugy is történt. „Engem — írja alig tíz nap mulva — egészen természetszerűleg egy igen örvendetesen elérzékenyítő esemény lepe meg családi életem ölén, az t. i. hogy az én kedves nőm tegnap estve, mint hű polgárnő, a felséges császárné magasról letündöklő példáját követő indulatjában egy ép és egészséges leány magzatot hozott e viszontagságos világra, s nincs egyéb hátra, minthogy Istennek szent fia által intézetébe beavassam, mívégre kedves bátyámat a keresztapaságra fölkérem.“⁵⁾ Midőn e kedves leánya már felnőtt, Farkas György esperes szentgericzei bort küldvén neki, nyájasan köszönte meg, de tudatta vele, hogy

¹⁾ Kovács I. 1854. jun. 24. irt levele.

²⁾ „ „ 1856. apr. 18 „ „

³⁾ „ „ „ május 10 és 1858. jun. 16. irt levele.

⁴⁾ „ „ 1856. jul. 10. irt levele.

⁵⁾ „ „ „ „ 21. „ „

nem fogja azt egész őszig használni, hanem különösen kedvelt leányának lakadalmára, élte remélhető legverőfényesebb napjára szándékozik megtartani. „Mily szerencsések lehetnének — írja — ha őt is megnyerhetnék erre a patriarchalis napra és ünnepélyre, melyre Kovács János tanár, leendő veje, az őket még fél év előtt meglátogatott híres Coquerel unitárius szellemű párizsi lelkészt is meghívta s a ki közelebb irt levelében eljöni újabban ígérkezett.“¹⁾ Fájdalom, hogy e verőfényes nap rá nézve nem jött el: ő és Coquerel is nem sokára elhaltak s így a boldog ifju pár örömkelyhébe kétszeresen csöppintett ürömedvet a szeretetlen sors.

Nejét leveleiben mindig „Ara“ néven szólítja: „édes szép Arám, édes Egyetlenem, édes Betegem!“ Ezek megszólításai, búcsuszavai pedig: „Légy víg és egészséges lelkem Arám! vagyok és maradok kifogyhatlan lángolással, Neked, lelkemnek lelke, örökre szerető férjed, tiéd, sajátod!“ Meghatóan festi egy levelében nejétől eltávozásán érzett bűjút szívének. „Haza érkezém Tordáról, de most veszem észre, hogy tulajdonképen nem vagyok itthon, mert lelkem nagy része körülted mulat s esdekel neked és a jóságos Istennek, hogy gyógyulj meg tökéletesen s egészséged virágzó állapotra jutása üzze el végre az én nyavalygó lelkemnek is folyvást emésztő aggodalmait. Ugy-e nem tudok most oly fellengően írni, mint egykor, mert bizony a beborult lélek szárnyai nehezebbek most, mint midőn te egészségben voltál. . . .“²⁾ „Örömmel olvasom leveledből — írja egy más alkalommal — hogy egészségben vagy s jól mulatsz. Csak ügyelj lelkem, hogy mértéket tarts mindenben, kis mértéket, nem nagyot, így veszi elé magát az ember s gyarapodik meg a világon. Kövesd mindenben a természetet, így hamarabb helyre áll egészséged, mint a patikai szerek befolyásától s lefojtásától.“³⁾

Kiválóan szép azon két levele, melyek egyikét templomból kijöttékor írta, másikát midőn már az idő őszre hajlott. „Épen most jövék ki — írja — az Isten egyházából, még telve lelkem és szívem imádásszerű eszmékkal s érzeményekkel, s Isten után ki-re irányozhatnám gondolatimat, mint te rád, lelkem, ki Istenem után szívem legdrágább kincse vagy, kit az üdvösség után sovárgó léleknek egész hevével szeretlek. Tegnap leveletem ugyszólva az

¹⁾ Tiszt. Farkas György esperes urhoz 1875, febr. 19. irt levele.

²⁾ Nejehez 1855. jul. 4. irt levele.

³⁾ „ „ „ 9. „ „

élet zajában irtam, szaggatva, töredezetten, pedig szeretném neked egy egészen isteni csendü magányban kísérteni meg a levélírást, hogy méltó szavakban merithessem ki irántadi érzelmeim egész mélységét. Oh lelkem! én akkor elragadtatott költő lennék, a milyennek ideálja áll ábrándjaimban, énekek énekét zengeném, melynek tárgya csak te volnál, minden szavát és képét csak te lehellenéd fölhevült képzeletemnek, Arám, te lelkemnek éde! De minek rajongok én, kit a mindennapi élet sok ügybajával úgy benyügöztött, hogy a fényes álmokról már rég le kelle mondanom. Az én életem poéziséből csak te maradtál meg lelkem s a mi szeretett gyermekeink, ti vagytok az én megtestesült dalaim, s mig titeket Isten birhatnom enged, addig minden más álmokról s örömeokről lemondás könnyűség nekem.“ Ez után a családi dolgok állását írva meg neki, így végzi levelét: „De mit fársztalak most ilyenekkel tégedet, kedves szép Arám! te most csak használd az időt septemberig, hogy gyűjtsed számomra is az egészség capitalisát, hogy a mikor gyengélkedni találok, a te lehelletteddel önts új lelket belém is.“ . . .¹⁾ „Mi elég jól vagyunk — írja a másikban — a mint lehető e fonák világban s kivált a mint én lehetek, ki megszoktam veled együtt lenni, te lelkem élete! s most oly soká kénytelen nélkülözni éleladó társaságodat. De érzem a reggelek és esték hivesedni kezdett légéről, hogy küszöbünk előtt van már september s mig édes szőlőszemet ízlelhetnék, már azelőtt részegedve leszek a te ajkaid édes horától, már azelőtt felejtetni fogod te — remélem Isten után — hogy hivesek az idők, mert közeledben arra gondolni nem tudok . . . Én többnyire a kertben töltöm az időt isteni tudományyal s ily tárgyú beszéd felőli gondolkozással, de képzelheted, hogy te, jó Arám! be-berontasz az én eszméim világába s ott iszonyuan összezavarod ottan-ottan rendbeszedett butoraimat . . .“²⁾

Szólnom kell még Kriza egészségi állapotáról, melyet levelei kevés év kivételével gyöngéledőnek tüntetnek föl, csak játszi kedélye, gazdag humora s epikuri philosophiája okozták lelke vidámságát, imádott nejének szeretete boldogsága szebb napjait. „Több hetek óta a halál árnyékának völgyében járok — írja már 1854-ben bátyjának. Ferencz öcsém hosszas betegeskedésének csakugyan halát lett a vége. Én és feleségem mind betegeskedünk, csak most

¹⁾ Nejehez 1854. aug. 19. irt levele.

²⁾ „ „ „ aug. 21. „ „

kezdek üdülni.“¹⁾ „Házam az egész nyáron kórház volt — írja egy másikban. Igy gyakorlom magam a béketűrésben és Isten látogatásai elhordozásában, mintha szavamon fogott volna az Isten, midőn a prédikáló székéből sokat hirdettem s ajánlottam az állhatatosságot inter aerumnas et tribulationes vitae.“²⁾ Decemberben ismét írja: „hogy hemorhoides-féle főfájásban gyakran szenved, de hiába! a nélkül — ugy látszik — nem élhet ülő ember; ugy látom, az arany-ér mélyen rejti be magát az ember belsőjébe, s onnan háborgatja, nem lehet kicsalni.“³⁾ 1859. még nagyobb betegségről ír. „Már ötödik hete, hogy nincs egészségem, mert a köszvény lábaimnál fogva, hol az ágyhoz, hol a szobához kötött, nem szolgálnak az én apostoli lovaim; eleget melengetők, kenők, kötözgetők, de csak a jobbon látszik valami haszna, az hajlik, de a bal már fel a csípőmíg nagyon rossz gebe.“⁴⁾ Kevéssel azután betegségéből tréfát csinálva írja bátyjának: „Lábaimnak három jeles tulajdonsága van: hidegség, merevség és nehézség; a fájdalom most alig vehető negyedik tulajdonságnak, oly csekély a régi állapotomhoz képest. Ideje arra gondolnom, hogy a nyáron valamelyik fürdőre ellábbaljak.“⁵⁾ El is ment Előpatakra s onnan tréfás humorral tudósítja bátyját állapota némi javulásáról. „Előpatakon tölténk három hetet s onnan megyünk Kovásznára az én elpodágrásodott lábaim miatt, a melyek nem akarnak becsületesen szolgálni s hajolni az én parancsaimra. Étvágyam különben van, csak hogy lőpor és golyó nélkül nem mozdul belőlem, a mi letelepedik.“⁶⁾ Ha volt is sikere fürdőre menésének, kevés ideig tartott, mert 1861. betegsége fokozódását panaszolja, érzékenyen, nem humorizálva róla. „Mint az evangeliomi Lázár mármár paralyzáltatási állapotban a koporsóból, olyforma állapotban ébredék fel én is egy rég elmulasztott kötelességérzetre. Már csaknem egy éve, hogy a mindenféle complicált nyavalyák rongálják testi és még inkább szellemi erőmet, életkedvemet elvéve, egész valómat elzsibbasztván, ugy, hogy sokféle kötelességeim is mind függőben voltak maradva, nem jártam a muzeum-egyleti gyűlésekbe, tanácsi és papi functioneim is sok időn át veszteltek.“⁷⁾ Ekkor — ugy hiszem — néhány évig

¹⁾ Kovács I. 1854. május 12. irt levele.

²⁾ „ „ 1855. sept. 20. irt levele.

³⁾ „ „ „ dec. 8. „ „

⁴⁾ „ „ 1859. ápr. 19. irt levele.

⁵⁾ „ „ „ jul. 10. „ „

⁶⁾ „ „ „ „ 27. „ „

⁷⁾ „ „ 1861. apr. 18. irt levele.

tűrhetőbbé vált állapota, de újra megsulyosbult 1870 körül s tartott halálaig. „A korondi fürdő nem volna inyem ellenére — írja egyik esperesnek — mert a multkor is némi javulást utána éreztem; de az én rheumás állapotom s arany-erezett sorsom máshová útal; ugy hiszem, az idén Al-Gyógyra fogunk menni egészséget keresni. Remélem, e fürdő s a hunyadvármegyei útazás nagy hatással lesz az én belső emberemre, mely épen oly rendetlenkedő életű, mint sok egyházi belső emberünk, vagy legalább tartozó szolgálátát nem teljesíti ugy a mint kellene, s a felsőségnak, az az a fejmennek ez által még fájdalmat is szerez.“¹⁾ 1872. ismét panasz-kodik sulyos köszvény-fájdalmáról. „Sokat kínlódom — ugymond — a köszvénynyel, mely a mint lefekszem, felzúdul és rángatja lábaimat, egyiket 4 óráig, akkor békét hagy annak, fogja a másikat s azt is addig rángatja, mig éjjél után 2—3 óraker elalhatom.“²⁾ Ily lehangoltak levelei 1873—74. is. „Az én egészségem — írja egyikben — a régi chronicus bajokkal terhelt s s már annyira hozzá szoktam tetemeim ezen fájdalmas állapotához, hogy az életet is ettől teszem függővé, azt hiszem, addig él az ember, a mig valahol fáj s a mig érzi tagjaiban, hogy azok léteznek. Nekem is a rheuma folyvást kinozza lábamat, tehát meg vagyok győződve, hogy, hála Istennek! még vannak lábaim.“³⁾ Másikban ismét ir hozzá némi resignatioval. „Régi megrögzött bajaim nem akarnak tőlem megválni, hanem mint keresztényi keresztetek hordoztatni kívánják velem magukat. Szükséges a lelkek pásztorának, hogy legyen jól begyakorolva és példány az ilyek elhordozásában.“⁴⁾

Azt hiszem, hogy e gyöngé egészség mellett Kriza életével munkája nem áll kedvezőtlen arányban, ennyire is elmés és humoros könnyü kedélye képesítette. Néhány pattanóbb szikráját e ját-szi léleknek leveleiből ide igtatom. 1856. nem akarván az absolut kormány Erdélyben politikai lapra engedélyt adni, bátyjának meg-irta az elébe gördített ellenvetéseket s így zárta be a tárgyat: „Ily bajos a magyarnak szájra szert tenni, hogy egyet-egyét szólhasson.“⁵⁾ 1855. midőn a cholera jelentkezett Kolozváratt is, ugyan annak félelmököt megirta s így végezte levelét: „Nincs mit tennünk, meg kell hajolnunk Isten akarata előtt. Mi Atyánk! Amen!“⁶⁾ 1851.

¹⁾ Tiszt. Farkas Gy. esp. urhoz 1870. jun. 4. irt levele.

²⁾ Tiszt. Kis M. esp. urhoz 1872. jan. 15. irt levele.

³⁾ Tiszt. Farkas Gy. esper. úrhoz 1873. márcz. 11. irt levele.

⁴⁾ „ „ „ „ 1874. octob. 7. „ „

⁵⁾ K. I.-hoz febr. 16. irt leve.

⁶⁾ K. I.-hoz 1874. jul. 21. irt levele.

keveset ülhetvén fürdön, megírta bátyjának s szomoruan azon megjegyzést tette: „Bár csak tovább ülhettem volna, hogy egy kissé több egészséget fürödjek a testembe.“ ¹⁾ Egyik esperes megyéjében egy mestert megintetni rendelt: „hogy a pap és mesteri ház között zavart és nyugtalanságot előidéző nejét zabolázza meg, hogy az Ekebontó-Borbála természetét vetkezze le, különben olyan eklézsiába rendeli, hogy ilyenekre kedve nem lesz.“ ²⁾ Ugyan azon esperesnek új évet köszöntvén, kívánta: „hogy még sok évtized husvétí bárányait és egyéb apró-cseprő baromfiakat költsék el, s ha ő nem törhet be már a XX-ik évszázadba, fia és unokái viruló egészségben és ép egészségben ériék el azt.“ ³⁾ Az 1872-ki emlékezetes választáskor óvta ugyanazt, hogy papjait önmérsékletre figyelmeztesse, nehogy egyetértés helyett az országot bele hozzák a z e n e b o n á b a, azaz nem a bona zenébe vagy bona musikába, hanem a zene mala-ba, mert abból veszély következik a nemzetre,“ egyéb-iránt pedig neki személyére nézve jó ebnapokat kívánt.“ ⁴⁾ Egy alkalommal a maga által irt helyett bátyjának hozzá irt levelét zárta levélborítékába, ez tréfásan szemrehányást tett érette s Kriza így mentette magát érette: „E furcsaság rajtam soha meg nem történt, elnevettem magam rajta. Egyébiránt ilyenek a sok papirral bibelődő emberek! A daemon egy kis multság kedvéért dévajkodik körülök, hogy nagyobb vigyázatra tanítsa.“ ⁵⁾ Máskor írási kedvével humorizál. „Nem tehetem édes bátyám — írja — hogy egyet s mást meg ne irjak s ki ne beszéljek bátyám előtt; mert ilyes társalgási ösztönnel is felruházta Isten az embert, ezért ez isteni ruháját is fel kell ottan-ottan öltetni. . . .“ ⁶⁾

E nemes kedély és játszi humor tette Krizát, mint magán embert a társaságok kedvenczévé. Ő népszerű volt s a polgárság kevélysége, mert nem születés és vagyon, de erő, szellem és érzés által emelkedett ki a nagy sokaság közül, melyet mégis szíve egész rokonszenvével szeretett; jelleme szelid és engedékeny, de a satyra és élcz erős hajlamával, mit a helyzethez képest örökké mérsékelni tudott. Uralkodó vonás volt benne ama kedélyi csönd, amaz egyszerű és felséges nyugalom, melyet nem zavar fel szenvedély, az élv nem homályosít meg, csapás nem űz el. Gyerme kies önoda-

¹⁾ „ „ 1851. aug. 18. irt levele.

²⁾ Tiszt. Kis M. esperes urhoz 1870. jun. 1. irt levele.

³⁾ „ „ „ „ „ 1873. ápr. 8. „ „

⁴⁾ „ „ „ „ „ 1872. jul. 27. „ „

⁵⁾ Kovács I.-hoz 1856. ápr. 23. irt levele.

⁶⁾ „ „ „ „ 18. „ „

adás, megosztatlan csüngés övéin, paradicsomi gondtalansági érzés neje s gyermekei társaságában, s bár betegségei miatt néha ingerlékeny, a közszolgálatban mindig higgadt és komoly, künn, az emberekkel, a világgal elmés, kedves és megnyerő. Őt minden ember szerette, egyetlen gyűlölője, sem haragosa nem volt; nem bántott meg senkit, maga sem bántódott; gyarlóságnak vette az emberektől a sértést, nem rosz akarat művének; megmondta nézetét, de másokéval mereven szembe nem, csak mellé állította; a hibát barátinál s alárendelteinél úgy érintette, hogy javított inkább, mint sértett. Rá illett a „k ö z k e d v e s s é g ü e m b e r” díszes név. Nagy urak társaságát nem kereste, urak — kivált a tudósok — igen az övét; mert társalgása érdeklő, beszédei instructivek voltak sok ismerete, józan, megfontolt ítélete s önálló véleményei által, miket elmés ötletekkel fűszerezett. Az uri Casinónak Farkas Sándor után hosszasan ő volt könyvtárnoka s igénytelensége mindenkiel megkedveltette. Két három termen keresztül ment sokszor, senkinek nem köszönt, de senki rosz néven nem vette, mert tudták, hogy rövid látó és gondolataiba mélyedt. Az urak közül gróf Gyulai, gr. Teleki Domokos, gr. Lázár Miklós tisztelői voltak, gr. Lázár Kálmán barátja. De legjobb viszonyban volt gróf Mikóval, a ki őt különösen szívesen látta házánál, órákig elbeszélgetett vele; midőn kivált a Muzeumot és munkáit tervezte, minden előértekezletbe meghívatta, onnan tudom, mert én voltam a közbenjáró; a gróf őt azon tudósok egyikének tartotta, kiknek szerény magatartásából nem lehet észrevenni, de beszédökből a tudás fényesen tűnik ki, a kikkel élvezet lenni s velök társalkodva szellemi haszonnal telik el az idő. Professionatus tudósokkal egészen komoly volt; a megpendített beszédfonalat gyors könnyűséggel fogta fel éles elméje s tárgyról tárgyra bámulatos otthonossággal ment át. Folyt bár a társalgás az ó görög vagy francia-német bölcsészetről, fordult elé zene és színészet, a francia romantika vagy angol lyra, a szobrászat vagy festő művészet, a vegytan és physika, a gőzerő és kőszén vagy csillagisme — Krizát mind ebben tájékozottnak ismerhették fel, a theológiában pedig tökéletesen járatosnak; azt hihette az idegen, hogy e sok tárgy és tudomány-ág közül valamennyi szakmája, pedig csak encyclopédikus ismeretei voltak, de széles alapon, hézagosság nélkül, jól digerálva és rendezve, roppant mennyiségben. A politikai eseményeket és európai nagy irodalmakat nem lankadó figyelemmel kísérte. A „Revue des deux Mondes”, az angol Magazine-k s német tudományos Szemlék az ő

állandó olvasmányai voltak. A Muzeum olvasó-termét szorgalmasabban mint ő senki sem kereste föl. Elmondhatni, hogy a mi tör-ténik, mindent tud, mert figyelmét semmi ki nem kerülte. Barátai iránt hön érző s áldozatra kész. Ne vétessék szerénytelenségnek saját esetemet hozni fel. 1870-ben „K o l o z s v á r T ö r t é n e t e” című művem Kolozsvárratt vagy Pesten nyomatása kérdésében a képviselő-testületben heves harcz folyt s már szinte eldőlt a kérdés hátrányomra, barátim felkérték, hogy szólaljon fel. S Kriza, a komoly hallgató férfi, ki ott volt ugyan a gyűlésben, de soha nem beszélt, ekkor felszólt, röviden de hévvel s erős tudományi érveléssel. A tisztes férfi e tette a képviséletet meglepte, mindenki bámult s azt mondák: igaznak kell lenni az ügynek, a mi az unitárius püspököt felszólalásra indította, és ez sokat tett arra, hogy a képvisélet kérésemet kedvezően határozta el. Magán és nyilvános ebédeknél, lakomákon és közidőtöltésekben épen mint levelezéseiben a humor és elmésség, nem sértő tréfa és vidor élcz voltak szellemes lelkének ki-kipattanó szikrái. Főleg a szójátékban volt eredeti s élcelődési ere e téren kiapadhatlan. Névnapi, alkalmi és közünnepélyi pohárköszöntései szintén egy vidám elmének rokonszeny-ébresztő eszméjéteka, melyben mégis, ott a hol kellett, valódi érzés és bensőség, nyájas barátság és igaz emberszeretet fejeződött ki. Ő, a komoly tudós és egyház főnök, társaságban maga a nyájasság, a mosolygó jó kedv s minden körök és koruak szívesen látott vendége volt.

De a lángoló szeretetü szívet dermedté tette, a fencsapongó lélek szárnyait elhatszette s a legépebb és leggazdagabb humor isteni szikráit eloltotta fiának megrendítő halála. A mit erről az akadémiai emlékbeszédiró mondott, minden jók ielkéből véve mondotta, kiegészítésül én is adom egy levele kivonatát. „Nem segíthetek ügyében, édes Tisztelendő ur! A jobb lelkűek velem együtt sajnálkoznak sorsán, fájlalva, hogy saját életküzdemeik s „res augusta“-jok miatt nem segíthetnek. Tanártársaim is velem együtt ezer bajjal és szükséggel küzdenek. Én magam régóta sinlődöm nőmmel együtt s végmenedékül az orvosok Borszéket ajánlák, a mit, nem tudom, mult évi fürdői s egyéb sulyos költségeink miatt ezen a nyáron mikéut valósíthatunk. Hanem bele is fáradtam biz én az életbe a sok testi és lelki nyavalygás miatt s egész stoicus nyugodtsággal megyek sorsom elébe, a mely előttem áll. . . .”¹⁾

Még egyszer e lelki megtörtség után fellobbant benne az életkedv, egy jobb jövő reményébe lelke megélenkült kedélylyel kap-

¹⁾ Tiszt. Péterfi Sándor esperes urhoz 1874; május 11. irt levele.

csolódott bele, de — úgy látszik — csak azért, hogy a rövid szív-derü annál hamarabb és végkép elboruljon, hogy e reményszólat a halál annál fájdalmasabban messe el. Hozzám irt utolsó levele tiszta világot vet erre. „Köszönöm szíves megemlékezésedet — írja — hála az égnek! karácsonunk és új évünk most elég örvedetes volt: a mennyiben kedves leányunk testileg és lelkileg egészségesebb és vidorabb lön akkorra s vele együtt egész kis házunk népe, mert eljegyeztetése Kovács tanár által épen nevem napján végbe menvén, adott az Isten, a könyörület Atyja, egy más fiut elvesztett fiunk helyébe s ez által némileg újjá született jövő iránti reményem is, melynek csillaga oly vigasztalan sötétbe hanyatlott volt le.“¹⁾ . . . S márczius 26-án egy megdöbbenő távirat nyomán, szívem mély fájdalmára! egyik nagy politikai lapunk hasábjain már hirül kelle adnom a hazának, hogy ő azon nap reggeli 7 órakor rövid tartamu rohamos betegség után élni megszűnt; én valék a nemzetet ért nagy veszteség első hirdetője, a ki megsíratására hivatam föl a székelly népet, mely nép nyelvének és költészetének mintegy új megteremtője volt s melynek oly szép hirt s annyi dicsőséget szerzett . . . A nemes élet nagy értékét a halál bitelesítette. Tengernyi népü temetés, a város halottias hangulata s ezerek könnyei, az irodalom osztatlan gyásza, az ország közrészvéte, az unitáriusoknak itt, a britt félszigeten és Észak-Amerikában veszteségünknek velünk együttérezése azon szomorú és mégis magában némi vigaszt rejtő tényt igazolja, hogy mi egy kiváló embert, halhatatlan költőt, örök érdemü püspököt és főpásztort veszítettünk el . . . Nyugodjanak poraid a porok közt csendesen, sokat szenvedett és sokat élt nemes férfi! szellemed Socrates és Horatius, Dávid Ferencz és Enyedi György nagy szellemeikkel együtt él az emberiség történetének Pantheonában. Útmutatónk valál itt e földön, az lettél az örökkévalóság útján. Él halhatatlanságod dícsfényében. Szeretteid, barátid, tisztelőid híven emlékezünk rád, sírodra a megújuló tavasz virágszőnyeget borítand, mi emlékedre borostyánkoszorut tűzünk. Én a nagy római költő, Horatius sírirta e megható versszakával bucsuzom tóled:

Ergo vos Lauri! nemoresque sylvae
 Quas sono traxit Cytherae venusto,
 Hujus aeternis decorate sanctas

Frondebis umbras.

¹⁾ 1875. január 13-án irt levele.

AZ ISKOLAI TAKARÉKPÉNZTÁRAK.

KÖVÁRI LÁSZLÓTÓL.

I. Célja és hivatása.

Nem érzem magamat hivatottnak eldönteni, de nekem úgy tetszik, hogy a nevelés ügy mezején az utolsó időkben alig merült fel eszme, mely a szakkörökben oly általános elismerésben, s a társadalom részéről oly meleg fogadtatásban részesült volna, mint az iskolai takarékpénztárak eszméje.

A takarékoskodási hajlamot már a gyerekekben felkölteni, e végre iskolai takarékpénztárakat alkotni, s azt a tanítóknak, s a tanulóknak mint nevelési eszközt mutatni bé: e teszi az iskolai takarékpénztárak eszméjének körvonalát. Hogy egy országban gyerek, a másokban iskolai takarékpénztárnak nevezik, egy helyt az iskolákban, másutt az iskolákon kívül állítják fel, az az eszme segítségét nem zavarja. A cél és eszköz lényegében ugyanaz.

A köztakarékpénztárak célja: a kevésbé vagyonos, a napi keresményből élő osztályt szoktatni, hogy valamit félretegyen. Ezeknek hangsúlyoztatni szokás, hogy: a krajczár magja a forintnak; ha egy forintot takarékpénztárba teszünk, 12 év múlva kettő lesz belőle; hogy a takarékosság, erény; ki egész keresményét elkölti, az könnyelmű; hogy első a szükséges, azután jön a hasznos, végül jön, ha jöhet, a kellemes; ki megszerzi, mire szüksége nincs, majd azt is kénytelen lesz eladni, mire szüksége lenne. Tehát, hirdetik a népnek a takarékossgot, mint vagyongyűjtési eszközt. Hiszik, hogy a takarékossg maga után vonja a munkásságot; hiszik, hogy az egyesített munkásság és takarékossg kibékíti a népet sorsával. S mint ennek előmozdítóját, a takarékpénztárakat jótékony intézeteknek nézik külföldön.

Az iskolai takarékpénztárak etikája egészen más. Itt a pénzgyűjtés, nem a cél. A gyűjtött pénz csak jelképe a legyőzött vágyaknak és ingereknek; csak jelzője a becsületesség, az erényesség kezdetének. Az iskolai takarékpénztár nem pénzintézet, hanem nevelési eszköz: a takarékossg iskolája. Mit a szülői háznál úgy

fejeznek ki, hogy a kenyeret prédálni vétek; itt tovább fejtik, s azt mondják, hogy a ki kimél, az szerez; a takarékoság az erkölcsösség és rendszeretet hévmérője; ki gyerekkorában becsülni tanulja a fillért, mint a forint kenyérmorzsáját: az szerencsés lesz, mert a ki meg tudja becsülni, meg is fogja tudni szerezni . . . Mig tehát útát és módot nyújt arra, hogy a gyerek magát az önmegtagadásban gyakorolja, neveli a gyereket az életnek is egyszerűsmind. Eszközül szolgál, hogy a mai helyébe egy szorgalmasabb, takarékosabb, s mi a pénzzel elérni czéloztatik, az erkölcsi és szellemi előhaladásra képesítettebb nemzedék álljon elő; sőt bebizonyult, hogy visszahat a szülőkre, s számokban kimutatják, hogy a hol a iskolai takarékpénztárak be vannak vive, a betevek száma a szokottnál nagyobb arányokban növekedik.

Hasznos-e a takarékpénztári intézmény? gondolom, a kérdés feltevésétől korunk már felmentve érezheti magát. A takarékpénztár még az életben is a felnőttek takarékosági iskolája. A takarékosági hajlam csak a műveltségben elmaradott népeknél nem nyilatkozik. Az előrehaladott nemzetek legtakarékosabb s így legmunkásabb nemzete, a francia, a milliárdok könnyű kifizetésével megmutatta, hogy minél műveltebb egy nemzet, annál gazdagabb; gazdag, mert munkás és takarékos, s mint ilyen, bírja a művelődés s művelődhetés, az emberi rendeltetés eszközeit. Washington megalapította Észak-Ámerika szabadságát, Franklin a takarékoság és munkásság apostola meg társadalmát, mi a szabadság biztosítója. Mert a takarékos rendszeren munkás, s ki a munkát és takarékoságot megszokta, az rendszeren becsületes.

Azonban, a gyermek-, illetőleg iskolai takarékpénztárak intézménye hasznos vagy káros volta felett a kérdést felvetni, túlhaladott álláspontnak magam sem kívánom tekinteni. De egyet látok, hogy a mint az eszme, a múlt évtizedben, Belgiumban határozott formát kapott, Franciaország és Anglia nagyban terjeszti, s a más művelt államok is utánok sietnek. S egyet hiszek, és ez az, hogy miként az emberi józan észnek, egészséges erkölcsi érzésnek lenni kell egy normal irányának, melyet sem a századok, sem egyes nemzetek nem ignorálhatnak: úgy lenni kell a nevelés és oktatásnak is egy normal schemájának, mely mellett egyes századok, egyes nemzetek bizonyos elhajlással elevezhetnek ugyan, de más irányt nem vehetnek; s ha a kultura irányadó nemzetei az iskolai takarékpénztárakat e normál irány keretébe beil-

leszteni sietnek: engemet, mint e téren laicust teljesen megnyugtattak.

Különben is, dr. Laurent, az iskolai takarékpénztárak projectálója és szervezője, azon értekezésében, melyet a gandi tanítóképző intézetben tartott, s mi nálunk is megjelent, előnyeit külön feltüntette. A takarékoság már a gyermekkorban felébresztésének erkölcsi hasznait meggyőzőbben előadni alig lehet.

Mindenek előtt a munkás körökben kívánván megkedveltetni, azon meggyőződésből indul ki, hogy meghonosítása által a munkás osztály sorsában átalakulás, bizonyos javulás fog létrejönni; mert mint gyermek megtanul takarékoskodni, vágyait leküzdeni, s mit megszokott mint gyermek, mint nagy folytatni fogja. Szerinte: a takarékoság nem csak a népnél, de mindenkinél, erény; a gyermeknél pedig a takarékoskodási hajlam felébredése az erényesség kezdete. Szerinte: szegénynek születni nem szerencsétlenség, mert a szegénység buzdítás a munkára, a munka az ember rendeltetése, mert e fejleszti ki tehetségeinket, ez által áll elő az erkölcsi és szellemi haladás, mint a mi hivatásunk. Szerinte: a leggazdagabb államok a legelőrehaladottabbak, de csak azon állam gazdag, melynek polgárai is tehetősök. E gazdagság azonban csak eszköz, eszköz erkölcsi és szellemi vágyaink elérésére: mert a gazdagság feltétele a munkásság és takarékoság, azért kell a gyereknél felköltelnünk; s mert a tanítást a nevelésnek kísérni kell, ezért kell a nevelésben mint eszközt alkalmaznunk. Laurent az önzést, a főszenyiséget felköltetni nem akarja, példákban mutatja ki, mily boldogító érzés a gyermeki és polgári kötelesség teljesítése a megtakarított fillérek árán; de már a gyerekekkel meg kívánja értetni, hogy nyalánkságokra fecsérelni a pénzt, megengedni a vágyaknak, hogy képzelt szükségek kielégítésében keresse örömét, már a gyerekeknél elnézni nem lehet; s szoktatni kívánja, hogy a gyermek és felnőtt mindazon kiadást, mi társadalmi állásával, vagyoni helyzetével összhangzásban nincs, tékozlásnak tekintse. Ezeket kívánja e pénztárakkal elérni.

Egy országban, hol ipar és kereskedelem van, hol csak a munkás vagyontalan: a kérdést ez eszmemenettel megoldva láthatjuk. Mi azonban nem csak hogy földműves, tehát pénzszegény nemzet vagyunk, de egyszersmind oly korban élünk, melyben a nép a földfelszabadulás által a hirtelen és munka nélküli birtokhoz jutás mámorába ejtetett, s abból még ki nem jőzanodott; a városok vas-

útakat kaptak, mi által a becsületes munka helyett a szédelgés dícsőítése nyomult előtérbe; s közel élünk egy korhoz, mely eltörölte az ősiséget, szárnyára bocsátotta a nemesi földbirtokot; s ki vagyunk téve, hogy a miként a városokban a szerzett vagyon ritkán megy az unokákra, ugy a nemzeti vagyon, a föld, kifordul a történeti nevek kezéből, még pedig oly ismeretlen nevek kezébe, kiknek nevét alig birjuk kiejteni. Nálunk tehát a munkásság és takarékoság felébresztésének, kultussá emeltetésének sokkal nagyobb az értelme. Ha ott elég a munkás népet szem előtt tartani, nálunk az egész nemzet ilyennek ajánlkozik. Ott arra való, hogy kibékítse a munkával, s a takarékoság által sorsán javítson; itt nem előhaladás, itt egy nagy nemzeti hanyatlás megakadályoztatása eszközekép kell köszöntenünk.

Azonban, a midőn előnyeit világitásba helyezzük, nem tehetjük, hogy figyelemre ne méltassuk az ellene felmerülő aggodalmakat. Attól tartanak némelyek, hogy oly iskolákban, hol szegény és tehetős együtt tanul, vagy épen együtt lakik: a szegény irigy szemmel nézné a tehetősebb pénzbetéiteit. Ezen aggodalom azonban nem sok jogossággal látszik birni. Hasznos-e az égalité illúzióját a tanintézetekben terjeszteni, nevelni: még az is igen kérdéses. De különben is, a helyzet most is fennáll: a tehetősebb növendék most is költekezik, mondhatni, prédál, míg a szegény mindennapijához alig jut. Most irigyli a prédaság, akkor irigyelni fogja a takarékoság nem utánozhatását; s vajjon melyik nemesebb?

Mások attól tartanak, hogy a pénz gyűjtése a gyermeket a pénz szeretetére, önzésre, s később fősvénységre vezeti. Ezen, a külföldön legtetszetősb ellenvetésről nálunk beszélni, legfelebb akadémikus értékkel birhat. A fősvénység ingereit a mi ázsiai vérünk nem ismeri. Részemről jobb szeretném, ha fősvényekben lennének oly gazdagok, mint vagyunk tékozlókban. A tékozló magára, családjára, nemzetére nézve is elveszett, míg a fősvény csak önmagának, bűne büntetéséül. Lehet, hogy felkölti a pénzszeretetet. De vajjon fog-e ártani vérünknek, ha népünk azon pár forintját, mihez nehéz föld és ipar munkája után jutott, valahára megtanulja becsülni. Lehet, hogy önzőseget költ fel. Azonban, ezen indulat, mely különben annyi nagy és nemes kútforrása: nem nemzeti, hanem emberi hajlamainknak kifolyása. Mint önzők születünk. A gyermek mennél kisebb, annál önösebb, az enyim és tiéd közt annál kevésbé képes és akar különbséget tenni. A gyerek már játszó he-

lyet, kis kertet szakít ki magának, perselyt szerez, borjut, csikót kér, külön vagyont gyűjt. Fel van az önösség kelve, nem kell azt felkölteni. Kötelességünk tehát létezését elismerni, s annak neme-
sebb irányt adni. Nálunk a nép fővágya földhöz földet ragasztani: tehát önzésének iránya megvan adva, de nincs meg érzéke a föld
árának lassankénti gyűjtése iránt; fel kell ébresztenünk. Külföldön
a communismus ellenszerét látják benne; nálunk, hol kié a föld,
azé az ország, egy kevés önzést legkevésbé sem kell perhorres-
kálnunk.

De nem gondolom, hogy elvi elismerésünkkel kifejeztük vol-
na ez intézmény iránti kötelességünket. Ha jó és hasznos, a con-
templatio élvezete meg nem nyugtathat. Ha Spártában a gyerek
az államé, s most is a polgár ifjusága az államnak van lefoglalva;
ha a gyereket a szülőktől egy helyt a társadalom s más helyt,
mint nálunk is, az egyház veszi át nevelésbe: a társadalom és
egyház, s különösen azoknak, kik a nevelés és oktatás mivélésé-
re, vezetésére vannak küldetve, nem odázhatják el magoktól a
kötelességet, hogy az újabb idő e gondolatát, nevelési eszközét ne
tanulmányozzák. Ha van formájában, szerkezetében mi mivélési
rendszerünkkel, mondhatni geniusunkkal ellenkezik, azt igenis visz-
sza kell hogy utasítsuk; de ha az intézmény acclimatizálhatását
elismerjük, az elvi elismerésnél nem állapotodhatunk meg.

II. Fejlése és állása.

Az iskolai takarékpénztárakról előnyösen nem lehet a nélkül
beszélni, ha ki nem mutatjuk állását a pénzüintézmények családjában.

A pénzüintézetek egyik hivatása, hogy a közönség tőkét, jö-
vedelmét és napi keresményét gyümölcsöztetés végett, bizonyos idő-
re átvegyék.

Legelőbb is a tőke keresett elhelyezést. Mivel az ércpénz
gondozása nehézségekkel járt, a középkor aranymiveseknél, pénz-
váltóknál tette le; s mivel a keresztényeknek a római egyház a
pénz kamatoztatását tiltotta, oly kezekbe juttatták, kik azt megte-
hették, s a tilalom ellenére is megtették. S keletkeztek a bankok.

Később ezen irányt a bizonyos ideig heverő jövedelem is fel-
vette. Hogy a jövedelem tőkét képviseljen, az illetők a letett pénz
felvehetési jogáról saját személyükre lemondottak; s keletkezett a
XVII. század végén az életbiztosítás.

Majd a napi keresmény tőkésítése s gyümölcsöztetőleg elhelyezése közgazdasági fontosságát is elismerték. S mert a napi keresmény csekély betéteket enged, s letétben tartása bizonytalan, keletkeztek e század elején a takarékpénztárok, melyek a lehető legkisebb összegeket is elfogadják, s részben vagy egészben minden órán kamatjával együtt visszaszolgáltatják.

Mennyire a történeti fejlődés felderíthető, az ily betétek elfogadását a braunschweigi kölcsönház kezdte 1765-ben. De itt a cél még nem volt egyéb, mint az apró tőkék összehozása az intézet céljára. Közgazdasági s különösen ethikai fontosságát Angliában, s ott is a lelkészek és a nők fedezték fel. Ebből az életbiztosítás fejlett ki, a gondoskodó intézetek első gondolata az özvegyek és árvákra, a takarékpénztáraké a gyermekekre esett.

A rottenhami lelkész Schmidt J. 1799 nyarán azon ötletre jött, hogy egyházmegyéje gyermekeit letétekre birja, s ezen apró letéteket karácsonban megpótolva visszaadja. A gondolatot, mit inkább a szív sugall, ugyanott Wakefield Priscilla tovább fejtette, egyelőre (1804) a nőcselédeket birta letétre; majd a ruttwelli lelkész Duncan, (1810) egyházmegyéje apraját és nagyját reávette: s kifejlett az intézmény, mit Angliában (1817) a törvényhozás oltalmába vett, mi jeladás volt arra, hogy ez időtől az egész civilizált világ felkarolja.

Az első takarékpénztárok, miként másutt, ugy Angliában is, a hétnek csak bizonyos napján fogadtak el betéteket, mi egy schillingnél, félforintnál kevesebb nem lehetett. Hogy ez intézményt a gyerekeknek kezdték az emberbarátok, szinte feledékenységre ment, a midőn a negyvenes években a grenocki takarékpénztár osztályt nyitott, mely a kis összegek egy schillingre felgyűjthetőségét tette lehetővé; majd egy londoni külvárosi lelkész, Onekett, oly takarékpénztárt nyitott, mely mindig nyitva állt s a legkisebb összeget is elfogadta: ezzel létrejöttek az ugynevezett penny-bankok, s fel lett találva másodszer is a gyermek-takarékpénztár.

Mint iskolai takarékpénztár Belgiumban tűnik fel. Dr. Laurent egyetemi tanárnak jutott a gondolat, hogy a penny-bankokat az iskolákkal kösse össze. A gandi népiskolákba vitte be 1866 őszén. Dr. Guinard 1867-ben, vagyonát Gand városára akép hagyta, hogy abból minden ötödik évben 10,000 frank jutalom adassék annak, ki a munkás osztály sorsa javítására a legjobb munkát írja, vagy a leghasznosabb felfedezést teszi: e jutalom ez eszmének, il-

letőleg dr. Laurentnek lett oda ítélve azon felolvasásáért, mit fennebb érintettünk. Ezzel az intézmény létjogot látszott nyerni, s már 1871 jul. 1-én Gand város összes iskoláiban 13,330 gyerek közt 8408 birt könyvecskével; s 1874 jul. 1-én 9729 elemi tanuló közt 7009, 3130 kisedovódába járó közt 1250, 3799 tovább képződő közt 1876, vagyis 16,668 tanuló közt 10,135 gyerek kezdett takarékoskodni, kik közül az elemiek 87,467, a kisedovódabeliek 10,005, a nagyobbak 27,631, frankot tettek be.

A váratlan eredmény nyugot figyelmét azonnal magára vonta. Belátták, hogy míg a penny-bankok csak pénzüintézetek: a belga forma mint nevelési eszköz, mondhatni mint tantárgy jelenik meg. Anglia sem késett elismerését nyilvánítani, s mert az intézményt penny-bankokban már birta, Fitch, iskolai főfelügyelő 1874-ben ugynevezett iskolai penny-bankokat kezdett szervezni. A gondoskodó intézetek terjesztésére 1872-ben alakult ugynevezett Provident Knowledge Society, mely szóval és tettel, kiküldöttek és nyomtatványok által mindent elkövet az ily intézmények terjesztésére, az iskolai penny-bankokat szintén programjába vette. Ma már Glasgow, Birmingham, Liverpool, s majd minden nagyobb város bevitette. London egyik legszegényebb városrészében 36 fiu- és leányiskolában 18,000 gyermek közül (1875) 4031 már felgyűjtötte volt a schillinget, vagyis már a posta-takarékpénztáraktól, mint a melyek az iskolai takarékpénztárakat ingyen-nyomtatványokkal látják el, s a pénzt kamatozás végett átveszik — könyvecskével voltak ellátva.

Franciaország még tovább ment. A kereskedelmi miniszterium megbízása folytán Malarce A. a takarékpénztárak tanulmányozására levén kiküldve, Belgiumban ezen intézményre figyelmes lett; hazatérvén (1874) ismertetni kezdte, még pedig oly szerencsével, hogy „Notice historique et manuel des caisses d' epargne scolaires en France“ című füzete hét kiadást nyert. A nantesi takarékpénztár 8000 példányban osztotta szét. Az ipartanonczokat pártfogoló egylet, s az oktatást előmozdító egylet éremmel tisztelte meg. Az angol ilyenü egylet mintájára 1875 nov. a Societé des institutions de prévoyance ismeretterjesztő egylet keletkezvén, élén Passy Hyppolit az ismert nemzetgazda, s Malarce mint egyleti titkár állván, oly meleg részvétet ébresztettek iránta, hogy a megyék és községek ingyen-nyomtatványokat, s Tauresse M. F. paui birto-
kos terjesztésére 60,000 francot tett rendelkezésre. Bordeauxban

1875-ben már 51 iskola s 4521 tanuló, 1876-ban 32 megye és 120 ezer tanuló, 1877-ben már 52 megye, 3200 iskola és 230,000 tanuló volt az intézménynek megnyerve.

Svájcban Bär lelkész, Schärer reálistkolai tanár vitték be, az első 1870, az utolsó 1872-ben, mint gyermek-takarékpénztárakat.

Németországban, Hofmann Frigyes, a lipcsei Gartenlaube 1865-ki folyamában leírja, hogy egy reuszi falu iskola tanítója Wahl Vilmos munkás ötlete után takarékpénztárral látta el iskoláját: de tovább fejlődése mellett nem buzgólkodnak.

Olaszországban Lebrecht a terjesztője. Sella nagyiparos, s korábbi pénzügyminiszter indítványára, a parlament (1875) törvény-cikket hozott, melyben az iskolai takarékpénztárak terjesztése érdekében, azon néptanítóknak, kik e részben legjobb eredményt mutatnak fel, az országos takarékpénztár nyereményéből jutalom tüzetett.

Ausztriában szintén megindult a mozgalom. Keszler Engelbert, az osztrák-magyar Beamtenverein alapítója áll az élén, ki az általa szerkesztett Beamten Correspondenz hasábjain 1865-ben szót emelt, felemlitvén, hogy e gondolatot már az ötvenes évek elejétől táplálja. Felolvasásokat tartott, de a tanítás emberei meglehetősen hidegen fogadták. Azon gondolatra jött, hogy együletet alkosson, mely a tanítók közreműködése mellőzésével, az iskolákon kívül állítsa fel e pénztárakat. Ez egyület 1874 oct. 28-áról, „Első általános gyermek takaré- és segélyező egyület“ név alatt lett engedélyezve. Bevallott célja, a gyermekek segélyezése, azoknál a takarékoság előmozdítása, s iskolai takarékpénztárak felállítása levén: Bécsben gyermek-takarékpénztárt hozott létre, mely mintegy 100 betéti helylyel ellátottan, 1877 végére 2520 takarékpénztári könyvecskét hozott forgalomba, 11,087 frt betéttel.

Ez egyület évkönyvet bocsátott közre. Miként belőle láthatni, a bécsi nőegylet munkás iskoláiban 1851-től, az evangélikusok árvaházában 1862-től, s a déli vaspálya menházában 1873-tól fogva állanak fenn gyerekpénztárak; s a sajátlagi iskola-takarékpénztárak sorát Szeziában, a mladetzkoji nyitotta meg 1875-ben, mit a raabsi, kremsi, horni és a st. pölteni követett.

Nálunk a meghonosítás érdeme Szabadkái, hol a mozgalmat az ottani takarékpénztár indította meg: 1874 jul. végével mintegy 2000 gyermek vett részt, kik közül 31 a gymnasiumra, 50 a képezdésre, 70 az apácza-iskolára, 290 az ovódákra, 35 az inasok iskolájára, 36 a magán iskolákra, a többi az elemi és leány-iskolákra

esett, s 600 gyermeknek ki volt már az 1 frtja, mit a takarékpénztár külön könyvecskével látott el.

A szélesebb körű agitációt Weisz B. F. kir. tanácsos indította meg, ki 1875 apr. 7-én a főváros közgyűlésén egy indítványban Pest város, s apr. 18-án egy kérvényben a közoktatási miniszter figyelmébe ajánlotta, s Pest, illetőleg az ország népiskoláiban behozatalát sürgette. A sajtó útján Kenessey Kálmán osztálytanácsos, Lewin a pesti kereskedelmi akadémia igazgatója, s Schröter Carina temesvári nevelőnő léptek fel mellette. S ma már a budapesti kereskedelmi akadémia, polgári kereskedő testület vasárnapi iskolája, az izraelita ipariskola, a pápai reformpárti izraelita iskola, a modori állami tanítóképezde gyakorló iskolája, a nagy-kikindai izraelita elemi iskola, a czeglédi ev. elemi iskola, a zalaegerszegi polgári fi- és felső leány-iskola, a szombathelyi községi népiskola, a zilahi községi bel-leányiskola, a magyarigeni ref. elemi tanoda, s ezeken kívül Temesvár, Sátoralja-Ujhely, Pécs, s mint említettük, Szabadka már élvezzi az intézmény jótékony hatását.

Az intézmény fejlődése s mai állása teljes átnézetét adni nem állván hatalmunkban, gondolom mégis jelezve van, hogy rövid 12 év alatt akkora hódításokat tett, hogy jövője felett kétkednünk többé nem lehet.

III. Szervezete.

Honnan kiindult, Belgiumban, s ezt követőleg Franciaországban szervezete következő:

1) A tanítók bizonyos órákon a tanulókat takarékbetét gyakorlására buzdítják és szólítják fel. A beadott összeg lehet bármily csekélység, de 5 franknál többet nem tehet.

A betett összeg egy könyvbe vezetetik be, melyben minden tanulónak külön lap van nyitva; s úgy vannak rovatozva, hogy feljül van a betevő száma és neve, a függőleges vonalak felett a 12 hónap, s a keresztvonalak előtt a hónapok 31 napja, s így minden napra egy koczka esik, mibe a betét iratik.

Bevezettetik továbbá egy külön lapra, mely az osztály-könyvnek teljes másolata, s melynek hátlapján a betevés és kivehető szabálykivonata, takarékoskodásra intő módozatok olvashatók; a lap egy levélborítékszerű borítékban a tanuló birtokába adatik.

2) Néhol a könyvek hetenként, másutt havonként záratnak le. Hol havonként záratik le, a tanító minden tanuló azon óra szóló

oszlóának tételeit összeadja: ha csak centimekre megy, az összeget egyszerűen a következő hónapra viszi át; ha pedig frank vagy frankokra nőtte ki magát, alól megjegyzi, hogy a frank takarékpénztárba tétetett; a centimek átvitetnek a következő óra.

3) Hol osztálytanítók kezelik, s hetenként az igazgatónak az összeget beszolgáltatják: ott az igazgató szintén vezet egy ily könyvet.

4) Az 1 frankra nevedett betétek köztakarékpénztárba helyeztetnek el. E végre egy kimutatási űrlap áll a tanító rendelkezésére, melynek függőleges vonalai felébe e szók vannak vezetve: iskolai takarékpénztár száma, a tanuló neve, születési éve és napja, lakása, már bétett összege, s most beteendő összege, s minden betevő részére egy sort betölt belőle. Azt keltezve és aláírva s az összeggel megterhelve, benyújtja a takarékpénztárnak, mely minden tanuló részére külön könyvet állít ki.

5) A köztakarékpénztár ezen könyvecskeit az igazgató veszi őrizete alá. Bemutatás végett kiadja a tanulónak, ki haza viszi, s visszahozza. Pénzkivétel a gyerek szülője és igazgató aláírása mellett történik. A végleges kivételnél a szülők nyugtájára maga a könyv szolgáltatik ki.

A svájci és dán iskolai pénztárak a 15 éves kor betöltése előtt a kivehetést kizárják. A svájciak még abban is különböznek, hogy az egész iskolának csak egy köztakarékpénztári könyve van, s az egyes iskolai takarékpénztári könyvecskére a kamatot az igazgatóság számítja és osztja ki; s miután a frankon alóli betétek kamatfelüleget adnak, azt a frankok közt osztják ki.

A bécsi gyerek-pénztárakat vezető egyesület a takarékpénztári könyvecskéket a gyerekek kezében hagyja; de külsőjére a nagyok könyvecskéjétől különbözik; s beleegyezés nélkül a gyerekek a pénzt ki nem adják.

A szervezet ennyiből is meglehetősen világos. A tanítók gyűjtik és könyvelik. A köztakarékpénztárak ingyen szolgáltatják a nyomtatványokat. A nagy közönség buzdító felolvasásokat tart. A sajtó agitál. Egyesek és egyesületek azon áldozatot hozzák, hogy a belépő gyerek könyvecskéjében már bizonyos betétet talál. Minden oldalról a kegyelet egy nemével támogatják.

Tisztában kell lennünk, hogy a kegyeletnek csak egy része illeti a gyereket. A nők lovagiasság, a gyerekek közfigyelem tárgyai ugyan minden mivelt nemzetnél: de az itt nyilvánuló támo-

gatás más fele magának a takarékpénztári intézménynek hozatik. Nálunk a takarékpénztárak részvényeken nyugován, nem tekintetnek, mint külföldön, jótékony intézeteknek. Külföldön a takarékpénztárakat községek, megyék alkotják, vezetik, s élvezik javadalmait; Angliában e mellett posta-takarékpénztárak állanak; Ausztrián túl mindenütt meg van az a jellegök, hogy tőkétet bennük elhelyezni nem lehet; Németország nagy részében az 1000 tallérnál nagyobb összeget elfogadják ugyan, de nem kamatozzák; Belgiumban, Franciaországban, Angliában a takarékpénztárak tőkéiket a kormánynak szolgáltatják be, s az kamatozza. S e kamatozás formájára legyen elég felemlíteni, hogy Franciaországban a kormány 4 százalékkal, azaz 4 frankkal kamatozza, s ebből 3 frank 60 c. a betevőé, 40 c. a kezelési költség fedezete. Fizetésekről, osztalékról szó sincs. A külföldi takarékpénztárak eszméjének tehát nem takarékpénztáraink, hanem az önségelyt képviselő kisegítő pénztáraink felelnek meg, azon különbséggel, hogy kisegítőink szintén folytatják a banküzletet, míg a külföldiek nem.

Nyugoton tehát a takarékpénztárak a kormányok gyűpénztárai, a betéteket a kormányok használják, azok kamatozzák. Nálunk a takarékpénztárak, a külföldiek szemében, bankok. A betéteket, miket még Ausztria is fekvőkre kölcsönöz ki: nálunk az ipar, kereskedés és földmivelés támogatására, nem annyiban reál, mint személyi hitel mellett hozzák forgalomba. Azonban, ha ott az állambáztartás ideiglenes fedezésére szolgálnak, s ezért bizonyos védelemben részesülnek: nálunk, hol nemzeti bank nem lévén, a nemzeti bank szerepét és hivatását pénzügyeink hivatottak pótolni: takarékpénztáraink aligha nem vágnak mélyebben be a nemzet életébe, mint a külföldiek.

A mondottak után, tán felesleges is jelzenünk, hogy ha az iskolai takarékpénztárakat a külföldiek mintájára szervezzük, akkor takarékpénztáraink miveletének csak felét alkalmaztuk, illetőleg azok hitelmiveletét alkalmazáson kívül hagytuk, s ezen esetre a gyerek csakis a külföldi szerkezetről szerez magának fogalmat. Holott érdekünkben állana, hogy a gyerek s különösen az ifju, takarékpénztáraink szerkezetének hitelmiveleti részét is megismerje; sőt, menjen odáig, hogy ha megtanulja a takarékoság anyagi és erkölcsi értékét ismerni: kezdje tanulni azon anyagi és erkölcsi hasznot is, mi e szóban „hitel“ fekszik, mi nem egyéb, mint a beállt szükség idején becsületszavunk zálogba vetése, mit megfizetett szorgalom és nélkülözések árán is be kell váltanunk.

A midőn e reformot felvetem, nem csak a hazai és külföldi takarékpénztárak közti, de egyszersmind a hazai és külföldi betevők és betétek közti nagy különbséget is mérlegelem. Külföldön a nép- és elemi iskolák népségét az ipar emberei, tehát a napi keresményből élők osztálya szolgáltatja: míg nálunk különösen a népiskolák népségét a földmivelő osztály, mely nem annyiban napi, mint évi keresményből él, s mint ilyenél, az iskolai takarékpénztárak nagy hódítást nem tehetnek.

A midőn tehát az iskolai takarékpénztárak iránt érdeklődöm, nem is annyiban a nép és népiskola, mint felsőbb tanodáink érdeke sugalmaz. Nem szeretnék lemondani a reményről, hogy nép- és elemi iskoláinkkal is meg fogjuk ismertetni az iskolai takarékpénztárak jótékony hatását: de nálunk valódi talajra a felsőbb tanodákban fog találni. Az elemi osztályokra nézt a takarékoskodás felkötése, tehát a megtakarított fillérek betevése elég volna ugyan; de az alsóbb osztályokra nézt már a betét lassanként vagy egyszerre visszavehetőse takarékpénztárszerűleg lenne berendezendő; sőt, oly letéti bankokká alakulhatnának, hová a vidékről begyűlt tanulók minden pénze letétetvén, minden költségeiket arra utalványoznák. A hitel pedig egyenesen és kizárólag csak a felsőbb osztályok részére állana nyitva, mint a kik a hitelnyújtás és hitelélvezet tanába lennének bevezetendők. S különösen azon tanodákban, hol kölcsönpénztárak állanak, s egymás erkölcsi és vagyoni értékét már is mérlegelik: a hitelmivelet tényleg már is alkalmazva van, csak rendezésre vár. S ez a dolog természetéből folyik. Ha a gyerekpénzeket tekintjük, azok vagy olyanok, melyek ideig-óráig biztos letéti helyet keresnek, vagy olyanok, melyek bizonyos idő múlva jönnek a napi-szükségek fedezésére, vagy olyanok, főleg a felsőbb iskolákban, melyek különben is takarékpénztári elhelyezést igényelnének, későbbi cél lévén hozzájuk kötve. Bármelyik pénz természetét vesszük, arra vagyunk utalva, hogy felsőbb iskoláinkban a takarékpénztárakat nem a külföldiek utánzásakép, hanem saját viszonyaink szerint rendezzük be. Ugy kell berendeznünk, hogy a betéttel a tanuló minden perczen szabadon rendelkezessék. Tehát nem a külföldi értelemben vett takarékpénztárak, hanem gyerekek, vagy iskolai bankok mellett kell nyilatkoznunk. Ily értelemben a pénztárak szervezete csak annyiban fogna a köztakarékpénztáraktól eltérni, hogy az igazgatósági teendők az iskolai előjáróságra esnének.

A mondottak után felesleges kifejeznem, hogy az iskolai takarékpénztárak behozatalának barátja vagyok, már azért is, mivel a mult idők azon szellemét, melyben iskoláinkhoz tartozni annyi volt, mint a szerénység, becsületesség, józanság, erkölcsösség, munkásság és takarékoság ajánlólevelével birni, szeretném örökül hagyatni a jövőnek. S miután ezen ifjusági erények csak rendszere-ttel, nélkülözéssel, önmegtagadással szerezhetők és tarthatók meg: az iskolai takarékpénztárakban nemcsak pusztá pénzgyűjtést látok, hanem egy intézményt, melynek ethikai sulya van, mely nagyban hivatott a tanuló erkölcsi üterének verését jelzeni.

Főiskolánk már a harminczas évekből birván kölcsönpénztárral: az intézmény alapja nálunk meg van vetve.

A KÖZOKTATÁS ÁLLAPOTÁRÓL.

A közokt. ministernek az országgyűlés eleibe terjesztett 6-ik jelentése 187⁵/₆-ról.

Most jelent meg az itt czimzett jelentés egy nagy kötetben, 850 negyedréten lapon. Minden eddigi hasonló jelentések közül ez a legterjedelmesebb, a miből következik, hogy itt több részletet találunk, mint az eddigi kötetekben. De ez csak a népoktatásra vonatkozó részről áll, mely a könyv három negyedét teszi. Nem mondhatjuk különben, hogy e tulságos részletezés a jelentésnek mindenben előnyére volna, mert ha kihagyatik pl. azon több mint 200 lap, melyen a segélyek utolsó krajczárig, miként történt, részletes kiosztásának kimutatása foglaltatik, az egész jelentés semmit sem vesz becséből, az olvasó pedig nem tévedne ugy el a jelentés tömkelegében.

Feltűnő továbbá, hogy mig a jelentésnek említett része túlbőségben szenved, a közép- és felső tanintézetekről szóló rész nem egyéb néhány lapnyi száraz statistikai adatnál; itt tehát a szegénység tűnik fel. A helyes arány a jelentés részei közt nincs eltalálva.

Ezen észrevételünk mellett is azonban készségesen elismerjük a minister e jelentésének nagy becsét. Egy tárház az, melyben közoktatási ügyeink állapotai több oldalról változatosan adatnak előnkbe, teljesen tájékoztat e nagy fontosságú mezőn és meggyőző arról is, hogy közoktatás-ügyünk — daczára a régóta tartó mostoha viszonyoknak — folyvást halad és pedig az aránylag szűkőn nyújtott eszközökhöz és sok nehézségekhez képest övendetesen halad.

Ha alkotmányosságunk visszaállítása óta más téreken — fájdalom — mutatkoznak is itt-ott meddő kísérletek, eredménytelen befektetések, visszaélések: a közoktatás terén el kell ismernünk nagyban a folytonos, eredményes előhaladást, a mi örvendetesen hathat minden jó hazafira.

E jelentés, mint az előbbiek, négy főrésze oszlik, az I. szől a népoktatási dolgokról, a II. rész a közép-, a III. rész a felső tanintézetekről, végre a IV-ik az emberbaráti és közmívelődési intézetekről. Lássunk rendre mindenik részből néhány általános, főbb adatot.

I. Népoktatás. Tanköteles gyermekek száma az 1876 évben 2,129,597, csaknem 5000-el több, mint az előbbi évben; iskolában járt 1.507,031; itt is 6000 a szaporodás az előbbi évhez képest. A tanköteleseknek közel 71%-ka járt iskolába, $\frac{1}{2}$ %,-kal több, mint az előbbi évben.

Az erdélyi megyék közül a Királyföldön 91%, Udvarhely 80%, Kolozsmegyében 73%, Háromszéken 70%, Marosszákon 57%, Alsó-Fejériben 47%, Aranyosszákon 46%, Tordában 43%, Hunyad-Zarándban 39%-ka járt a tanköteleseknek iskolába. Az egész országban csak Kóvárvideke áll hátrább 38%-kal.

Az iskolába járt gyermekek közül, elhagyva az apróbb számokat, magyar volt 732 ezer, német 271 ezer, tót 228 ezer, román 174 ezer, szerb 31 ezer, horvát 25 ezer (ebben benne vannak a nyugoton lakó vendek is), ruthen 41 ezer. Vallásra nézve unitárius gyermek 6182 járt iskolába (110 el több, mint az előbbi évben).

Iskolák száma volt az országban 15,388, itt is a szaporodás 106. Az iskolák száma meghaladja a községek számát 3559-el. — Tisztán magyarul tanítottak 6834 iskolában, németül 1257, románul 3096, tótul 1805, szerbül 295, horvátul 88, ruthenül 546 iskolában, vegyest két nyelven 1259, három nyelven 93 iskolában. 12-vel szaporodott a tisztán magyar tannyelvű iskolák száma az előbbi évhez képest.

A fennebbi iskolákból: állami 125 (38-al több, mint előbb), községi 1356, felekezeti 13,907. Megjegyzésre méltó, hogy az osztrák tartományokban 116-al kevesebb iskola volt, mint nálunk.

Az állami 125 iskolából Erdélyre esik 49, az államilag segélyezett 21 községi felső népiskolából 9, a szintén államilag segélyezett 28 polgári iskolából csak 2 jut Erdélyre. Különben állami segélyt kaptak összesen 450 község iskolái.

Faiskola volt 6917 iskola mellett, itt a szaporodás 344.

Tanítók száma a 20,125, ebből okleveles 15,443. (271-el több, mint előbb).

Az összes iskolák jövedelme 1876-ban tett 7,905,469 frtot, a mi meghaladja az előbbi évi jövedelmet fél millióval. Ebből készpénzben 5.949,191 frt, terményekben 1.956,278 frt. A fennebbi összeget tették: az iskolák ingatlan vagyonából 576,759 frt, tőkékből 199,937 frt, évi tandíjából 1.003,554 frt, állami segély 490,882 frt, községi segély 3.037,223 frt, egyházi segély 2.030,436

frt, egyéb forrásokból 566,677 frt. Egy-egy iskolára esik 513 frt; de természetesen ez más arányban oszlik meg.

Az iskolai jövedelemből tanítók fizetésére fordított ott 6.632,608 frt; e célra több fordított, mint az azelőtti évben 419 ezer forinttal. Jut egy tanítóra 329 frt 57 kr. Bizony kevés ez, ámbar az előbbi évekhez képest itt is gyarapodás mutatkozik.

A tanítók fizetése átlag javult 47 kerületben, hanyatlott 21 kerületben; az iskolák összes jövedelme javult 45, hanyatlott 17 kerületben; a többi kerületekben maradt az előbbi állapot.

Tanítóanyagok, taneszközökben is sok történt, az iskolai felszerelés tetemesen haladt.

Tornászati hely volt 3829 iskola mellett; 70 szaporodás.

Tanító- és tanítónőképezdek száma összesen 63 volt, ezek közt 14 tanítónőképezde. A 63-ból 16 tanító- és 6 tanítónő képezde állami, — 18 tanító- és 8 nő képezde kath. vallásu, ág. hitv. 8, ref. 3, gör. kel. 3, izr. 1. A képezdek száma szaporodott 3-al.

Tanított ezen képezdekben 559 tanár, a növendékek száma tett 3379-et (440-el több, mint előbb). Ezen számból 1683 férfi és 627 leány növendék az állami képezdekben tanult (236 gyarapodás).

Okmányt nyert 1869-től kezdve 1877-ig 4583 tanító és tanítónő. Ebből 1876-ra esik 757. (állami tképezdeben 366).

Tornászati póttanfolyam tartatott 1876-ban 7 városban, 212 tanító vett részt, kik nagyobb részben tornatanítói okmányt nyertek.

Kereskedelmi iskola volt 21, ezekben 1153 növendék.

Az iparis iskolák országos rendezésére nézve új szervezet tanterv állapotított meg, melyek azonban az országgyűlésen nem tárgyalattak még. (E fontos tárgyról külön cikkben fogunk szólani).

Megemlítendő itt az egyetlen állami gépészeti ipartanoda Kassán, mely szép fejlődésnek indult.

A gazdasági és háziipar szakoktatás is lendületet vett különösen a felső nép- és polgári iskoláknál, leginkább pedig a tanító- és tanítónő képezdekben. A háziipar-ágakból a lombfűrészelés, fametszés, szalma-, vessző-, sás-fonás, könyv- és kefékötés hozattak be; leányoknak a mindennemű női munkák gépekkel is.

Kisdedóvoda 215 volt az országban 315 óvóval. Óvóképezde kettő, egyik Budapesten az orsz. kisdedóvó egyesület által fentartva, a másik Kolozsvárt; mindkettő államsegélyben részesült. Bámulatos, hogy a kisdedóvódák, melyeknek egy jóra való községből sem kellene hiányozni, oly lassan szaporodnak nálunk, a létezőknek is nagyobb része államsegélyre szorul. Itt a társadalomra s községeknek még nagyon sok vár.

Az orsz. tanszer-múzeum szerveztetett, ebben egy felette hasznos közintézetet nyert az ország központja. Erről is külön cikkben fogunk szólani).

Sajnálni lehet, hogy a tanító-egyletekről s testületekről a terjedelmes jelentésben nincsen szó. Pedig a népoktatás ügyének kétségen kívül a tanító-egyletek is jelentékeny tényezői, kivált ha országosan, harmonice szervezkednének, mi által a mostani ziláltság és particularis erőtelen működés megszűnnék.

A tanítók orsz. nyugdíj-intézetét illetőleg eddig 9795 község szolgáltatta be az adatokat, 2970 község még nem. Felvételre a nyugdíj-intézetbe 9652 tanító, tulkorúság miatt nem vétetett fel 1782, tanítói okmány hiánya vagy más ok miatt nem vétetett fel 3295. (703 tanítói állomás üres). Nem vétetett még jelentés 4692 tanítóról, minek oka a lehet, hogy ezek többnyire más nyugdíj-intézetekkel állanak viszonyban.

Az alap tesz 792,003 frtot.

Az I. rész végén közölve van az iskolai használatból kiltott tankönyvek jegyzéke; ezek román, szerb, tót tankönyvek s egy pár német. Végre közölve van nehány miniszteri rendelet.

II. Középtanodák. Főgymnasium volt 1876-ban, állami s a kath. alapokból fentartott 43, algymn. 39; gör. keleti valásu főgymn. 2, algymn. 1; ág. hitv. főgymn. 14, algymn. 11; ref. főgymn. 15, algymn. 15; unitárius főgymn. 1, algymn. 3. A főgymn. száma összesen 75, algymn. 69. Ezeken kívül magán főgymn. 1, algymn. 2.

Főreáltanoda volt 23 (Ebben állami 17, községi 5, ág. hitv. 1; — alreáliskola 13 (ebben állami 1, ág. hitv. 4, községi 2, izraelita 2, kath. 1, magán 3).

Az állami alapokból fentartott gymnasiumokba járt 16,503 növendék, a többi gymnasiumokba 11,297 növ., a reáltanodákba járt 7197 növendék. A gymn. növendékek száma ez évben szaporodott 664-el, a reáltanodákban apadt az előbbi évhez képest 785-el.

E rész végén közölve van a középtanodákra nézve kiadott ministeri rendtartás. (Erről is külön fogunk szólni).

Hogy mennyibe került ezen tanintézetek fentartása, erről nincs a jelentésben egy szó sem, a mi nagy hiány.

III. Felső tanintézetek.

A budapesti egyetemen a tanárok száma 121, a hallgatóké 2518 volt. (Mindenik facultásban szaporodás, csak a hittaniban apadás).

A kolozsvári egyetemnek volt 43 tanára, 411 hallgatója.

A budapesti Józsefműegyetemen 39 tanár működött (az assistenseket nem számítva), a hallgatók száma 713. Itt is gyarapodás mutatkozik.

Jogakadémia állami s az alapokból fentartott 7, 85 tanárral és 772 hallgatóval. Ezeken kívül 6 protestáns akadémia 51 tanárral, 432 hallgatóval.

Papnöveldék: rkath. 20, gkath. 3, ág. hitv. 7, ref. 5, unitarius 1, gör. kel. 4, (3 román, 1 szerb), — az izr. seminarium Budapesten csak a mult év őszén állítottatott fel. Az említett papnöveldékben tanított 253 tanár, a tanulók száma 1534.

Hiában keresünk itt is valami adatot arra, hogy ezen felső tanintézetek egy évi fentartása mibe került? — Igaz, hogy ezekre nézve ígér a minister külön jelentést, sőt a két egyetemről adott is már ki egy külön füzetet, melyre itt bővebben nem terjeszkedünk ki.

IV. Emberbaráti és közmívelődési intézetek.

A váci orsz. S i k e t - n é m á k intézetében volt 97 növendék. Az orsz. v a k o k intézetében 79 növendék. Egyik intézetben sem volt több növendék eddig.

A b a l a t o n - f ü r e d i Szeretetházban 63 árva neveltetett 3 családnévelő által.

A S z i n i t a n o d á b a n , a drámai szakban 12 fiú és 17 leány; az operában 8 fiú és 17 leány neveltetett.

A z o r s z . m i n t a r a j z t a n o d a legújabbban szerveztetett. (E nevezetes intézetről is külön cikkben fogunk szólni).

Ismertette vannak a M a g y . N e m z e t i M u z e u m dolgai is, de ennek mozzanatait a napi lapok közölni szokták; ezért erről most többet nem jegyzünk fel.

A műemlékek bizottsága szorgalmasan működik az országban talált műemlékek összegyűjtésében és ismertetésében.

A képzőművészetek társulata bámulatos eredményeket mutathat fel. Csak most épített Budapesten, a Sugárúton, egy palotát 260,000 frton, melynek megnyitásán Ő Felsége a király is jelen volt. Ez kisebb részben államsegélylyel, nagyobb részben adakozásokból jött létre. Az ország legtekintélyesebb főemberei, élükön Majláth György országbíróval, csoportosultak az adakozásra, mint egykor az akadémia palotája építésére.

Most már a magyar tudománynak az Akadémiában, a szépirodalomnak a Kisfaludy-társaságban, a multnak a Nemzeti Múzeumban, a szépművészeteknek (nem számítva a nemzeti Színházat és Népszínházat) a képző művészetek egylete által alapított műcsarnokban van állandó otthonja.

A közoktatás és mívelődés terén látható eredményekkel megnyughatik a magyar hazafi szive; mert ha nem is óriási léptekkel, de erős és tiszteletre méltó léptekkel haladunk.

Bny.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Egyházzertartási dolgozatok (Agenda). Irta F e r e n c z J ó z s e f, unitárius püspök. Budapest. Franklin társulat. 1878. 8-r. 184. l. Ára 1 frt. 70 kr.

E könyv unitárius egyházirodalmunkban figyelemre méltó jelenség nemcsak azon körülménynél fogva, hogy nemében nálunk első gyűjtemény, hanem belbecsénél, eredeti eszmékben dúsgazdag tartalmánál fogva is. XII. keresztelési, XII. urvacsorai és X. házassági beszédet mutat be író kezünk alatti gyűjteményében, melyeket mint pap irt és mondott el csaknem negyedszázadra terjedő gyakorló lelkipásztorsága alatt. És mindezen beszédek magas színvonalon álló gondolkozást, a családi, gyülekezeti és társadalmi életviszonyok „bonyolult szövedékében” mély ismeretet tüntetnek fel logikus eszmejárással, egyszerű, de gyakorlott ékes irányban. Csengő frázisoktól és hivatalos theologiai, vagyis nehezen emészthető confessionalis kifejezésektől azok teljesen mentek, de a hallást és figyelmet az egyszerű formákba mesterileg öntött erkölcsi és vallási gondolatok és elvek annál inkább megragadják. Valóban e beszédek ritka példányok a tekintetben, hogy modern theologiai műveltséggel és irmodorral miként lehet és kell oly szertartási cselekvényeknél is, melyekre e beszédek irattak, a vallásosságot éberségben tartani és élni és a vallási társulathoz való ragaszkodás érzetét erősíteni. Mi nem fejezhetjük ki eléggé elismerésünket az író iránt, hogy fent jelzett dolgozataival szerény unitárius irodalmunkat gazdagította és azt oly térről mutatta be, melyen hazánkban eddigelé kevésbé volt ismeretes. Sajnáljuk, hogy halottszertartási dolgozataiból, melyeknek egy része külön füzetekben ugyan már megjelent, nem adott egy negyedik részt. Ez könyvének értékéből azonban mit sem von le, de azt teljesebbé tette volna. De eltekintve ettől, ismételjük, hogy a közlött dolgozatok irodalmi jelenség és hisszük, hogy nemcsak az unitárius világ, hanem a protestansok világa általában örömmel ragadja meg az alkalmat azt élvezni, annak mind alaki, mind tartalmi szépségeiben gyönyörködni.

A keresztyén egyház rövid története. Irta N é m e t K á r o l y, budapesti evang. hitoktató. Budapest, 1878. Franklin-társulat. 16. r. 82 l. Ára?

Szerző művét a népiskola felső és a középiskola alsó osztályabeli prot. növendékek számára írta. Két szakaszban terjeszti elé a keresztyén egyház történetét. I. Szakasz. A keresztyén egyház keletkezésését megújulásáig. II. Szakasz. Az egyház megújulása. Függetlenül pedig adja a Magyarhonban törvényesen bevett keresztyén felekezetek közti különbségeket. Beosztásánál és világos, érthető nyelvezeténél fogva e művecske e nemű tankönyvek legjobbjai közé sorakozik. Különösen kiemelendők tartjuk, hogy szerző művét nem felekezeti álláspontból írta és a

különböző felekezetek mindenike történetének műve terjedelmébe képest illő tért szentel. Ez hazánkban az első egyháztörténeti tankönyv, melyben az unitáriusok történetének méltányosabb tárgyalását látjuk. Jó lelkiismerettel ajánlhatjuk e könyvet minden érdeklettek figyelmébe.

P.

Észrevétel. Servét Mihály jellemrajzának az „Erd. prot. lap” általi megemlítésére. Az érintett lap könyvismertetője e kis művet megemlítvén, azt jegyzi meg: „E munka annak idejében nagy port vert külföldi irodalmi körökben. Most azonban, miután a Servét és Kálvin kérdése pro et contra már annyiszor meg volt vitatva, még pedig eredménytelenül — a felekezeti méltányosság és közeledés ez idejében nem tartjuk indokoltnak a további feszegetést, kivált ha az oly tendentious kiindulási pontot vesz föl mint a jelen mű, melynek polemikus oldalát fordító még jobban előtérbe állítani látszik. Jellemzi szerző felfogását hogy ugyane tárgyról már húsznál több kisebb nagyobb munkát bocsátott közre; ily meddő munkásságra vesztegeti más különben kétségbevonhatlan tehetségét”. A nélkül, hogy e rosz akaratú ismertetés mélyebb taglalásába bocsátkoznám, csupán néhány észrevételre szoritkozom. Az igaz, hogy e mű 1875-ben megjelenése alkalmával nagy sensatiót keltett. Méltó is reá, mert híven van írva. Le is fordította minden miveltebb nemzet a maga nyelvére, csak nálunk nem akadt egyetlen protest. lap, a mely azt a maga idejében ismertesse. S most midőn végre akadt ember, a ki azt lefordítsa, s az által egyháztörténetünknek némely homályos, eddig félreértett pontját honfiaink öntudatában felderíteni és helyrehozni segítsen, tendentious módon eléál egy prot. lap, vádolja a szerzőt és fordítót a felekezeti méltányosság álruhájában, s azt mondja, hogy „miután a Servét és Kálvin kérdése pro et contra már annyiszor meg volt vitatva, nem tartjuk indokoltnak a további feszegetést”. Itt kénytelen vagyok eszébe juttatni ismertetőnek, hogy nálunk e kérdés soha megvitatva nem volt. Csupán egy ref. író írta meg a Kálvin életét, béfeketítve Servétet a hol lehetett, a mire aztán egyik nagy nevű tudósunk néhány helyreigazító megjegyzést tett. Nálunk a kérdés így áll, s bizony helyesebben és a prot. elvhez hívebben cselekedett volna ismertető is, ha egyszerű lekiabálás helyett — a miben semmi virtus nincs — méltányolja a szerző fáradságát, igaznak ismeri a mi igaz, s a mit többé palástolgatni nem lehet, mert hangosan kiált.

S i m é n D.

KÜLÖNFÉLÉK.

Legfelsőbb kitüntetés. Vallásfelekezetünk érdemes püspökének, főt. Ferencz József urnak Ő cs. kir. apost. Felsége márt. 14-én kelt legmagasabb rendeletével a kir. tanácsosi czimet díjmentesen adományozni méltóztatott. A főt. püspök ur személye és az által vallásfelekezetünk irányában is tanusított legmagasabb királyi kegyelemnek és jóindulatnak e jelét velünk együtt egész vallásközönségünk és barátaink a legőszintébb örömmel üdvözlük.

Szent István király napjának megünneplése tárgyában Egyh. k. Tanácsuk a következő feliratot intézte az illető nméltóságu ministerhez :

Nagyméltóságu vallás és közoktatási Minister ur !

Nagyméltóságod f. évi február 8-ról 203 szám alatt kelt leiratában, hivatkozással a nméltu belügyi kormány f. évi jan. 15-ről kelt 3965 számu rendeletére, vallásfelekezetünk püspökét felhívni méltóztatott arra, miszerint papjainkat oda utasítsa, hogy ha a hatóság vagy lakóság kívánja, Szent István király napján, mely nap nemcsak egyházi, hanem nemzeti ünnep jellegével is birni mondatik, isteni tiszteletet tartsanak.

E tisztelettel vett leirásból, a mily örömmel győződött meg Egyh. Képv. Tanácsunk egyfelől a magas kormány hazafias, nemzeties rendezetéről, másfelől ép oly sajnálattal látja, hogy fenhivatolt magas rendeletével egy oly intézkedést és oly módon kíván életbe léptetni, mely első sorban magokkal az ide tartozó országos törvényekkel s ebből kifolyólag vallásfelekezetünknek egyházi és vallási ügyekben e törvények által biztosított önkormányzati és határozási jogával, valamint vallásfelekezetünk dogmatikus hitcikkelyeivel, vallásos szokásaival és vallásos érzületével egyaránt ellenkezik.

Hazai törvények — ugyanis — jelesen az 1868. évi 53-ik t. cz. 19. §-e az ünnepnapok tartása és megülése iránti intézkedést, a dolog természetéhez képest, kizárólag az egyes egyházak, vallásfelekezetek jogköréhez tartozónak ismervén el, valamely ünnepnapnak egyszerűen kormányi intézkedés általi elrendelése a fennálló országos törvényeknek oly nyilvános megsértése lenne, a melyet elhallgatnunk éppen a törvények iránti tiszteletben nyilvánuló hazafiui érzés tiltja.

Nem kevésbé sérelmesnek találja Egyh. Képv. Tanácsunk azt a kiviteli módozatot, mely szerint a czélba vett ünnep megtartását illetőleg papjaink a közigazgatási hatóság és lakóság kívánságára köteleztetnének isteni tiszteletet tartani, mi által a közigazgatási hatóságoknak az egyházi és vallásos dolgokba oly befolyás engedtetnék, melyet a törvény nem enged s a mely az egyházaknak és felekezeteknek a hit és vallás dolgában biró szabadságával és függetlenségével ellenkeznék, a lakosságot illetőleg pedig, főleg vegyes vallásuak által lakott községekben, e mellett még oly surlódásokra is alkalmul szolgálhatna, a melyek a legnagyobb kellemetlenségeket idézhetnék elő.

Mivel pedig a tartandó ünnep, habár az a Nagyméltu belügyi kormány rendelete szerint nemzeti lenne, mégis az e napon némely vallásfelekezeteknél tartatni szokott egyházi ünneppel egyidejűleg a templombau tartatván, multhatatlanul vallási jelleggel birna és egyházi ünnepnek tekintetnék, a mi vallásfelekezetünk egyházi szokásaival, szertartásával és vallásos hitnézetével és érzületével annyival inkább ellenkeznék, mert könnyen arra a téves eszmére vezethetne, hogy mi is apostoli első királyunkban a szentet ünnepeljük s így a nemzeti és dogmatikai ünnep eszméje összeavartatnék.

Az elősorolt okokon Egyh. Képv. Tanácsunk nem sérthetvén meg a törvényt, nem sérthetvén meg vallásfelekezetünk szabadságát s a hit

dolgában függetlenségét, vallásos szokásait és érzületét, mély tisztelettel kijelenteni kénytelen, hogy Nagymagdol a Püspökséghez intézett eme felhívásának nem tehet és nem tétethet eleget, sőt tisztelettel kéri Nagymagdot, hogy ezt a Nagymagdu belügyi kormányának is tudomására hozni méltóztassék. Egyébiránt kijelentjük, hogy kiválóan magyar nyelvű és nemzetiségű vallásfelekezetünk, a nemzeti érzület minden nyilvánulását mindig őszinte örömmel üdvözölte és üdvözlö s egyes tagjai valamint papjai erre nem várnak sem felhívást, sem buzdítást; és ha a magyar országgyűlés szükségesnek fogja látni törvényhozás útján István király napját vagy bármely más napot nemzeti ünneppé emelni s megülése módzatait, a mennyiben az egyházzilag ünnepeletnének meg, az egyházakkal egyetértőleg megállítani, vallásfelekezetünk, a mennyiben hitelveinkkel nem fog ellenkezni, bizonyosan teljes készséggel részt veend abban.

Az unitáriusok E. K. Tanácsának 1878 febr. 24. tartott üléséből.
alázatos szolgálói:

Ferencz József,
unitárius püspök.

Kovácsi Antal,
közigazg. jegyző.

„Egyházi Szónoklattan“ tekintettel a magyar egyházi beszédirodalomra czimű műre hirdet előfizetést Mitrovics Gyula sárospataki ref. hittanár és főiskolai lelkész. E művet már a szerző neve előnyösen ajánlja. Felhívjuk reá papjaink figyelmét. A 15—17 ivre terjedő mű előfizetési ára 1 frt. 50 kr, mely összeg legzélszerűbben postautalvánnyal egyenesen szerzőhöz Sárospatakra küldendő. Bolti ára 2 frt leend.

A székely-udvarhelyi jótékony nő-egyesület első évkönyve. Összeállították az igazgató választmány megbízásából: Zajzon Ferencz, Kovács Antal, Dr. Nagy Sámuel. Ez évkönyv az egyesület 1875. márt. 1-től 1878. márt. 1-ig terjedő három éves eredményteljes életét tünteti fel. Az egyesület tőkéje jelenleg tesz: 2084 frtot 87 krt. Az egyesület elnöke: Ugron Lázárné ő nagysága. Üdvözöljük Udvarhelyi lelkes hölgyeit nemes munkálkodásukban.

Az új pápa Pecci Joákim, pápai camerlengo lett, XIII. Leo név alatt. Pecci 1810-ben született Carpinetoban, 1853-ban perugiai érsek-ké és bibornokká, 1877 szeptemberében pápai camerlengóvá és f. évi febr. 20-án pápává lett. Sokan szerencsésnek tartják e választást.

Jelen füzet élén veszik olvasóink kedves emlékü püspökünk Kriza János arczképét. A szives gyűjtőknek és adakozóknak, a kik e kép létrejöttét elősegítették, addig is a míg a teljes névsort közölhetnők, hálás köszönetünket fejezzük ki.

ARANY - K Ö N Y V.

A Dávid Ferencz-alapítványra tett kegyes adományok.

Husadik közlemény.

	fr. kr.		frt. kr.
3089. F. Váralyai eklézsia	2 —*)	Benedek József ifj.	— 15
A gyepesi ekléből Sándor Áron l. gyűjtőivén:		Tódor Ferencz	— 50
		3130. Kisgyörgy Sámuel	— 15
3090. Sándor Áron	1 —	együtt .	13 60
Bedő Emilia	— 50	Csegezi ekléből Székely	
Sándor Géza	— 20	László l. gyűjtőivén:	
Demeter Mózes id.	1 —	Székely László	1 —
László János	1 —	Magyarósi Béni	— 24
László Gergely	— 20	Csongvai József	— 10
Demeter Mihály ifj.	— 50	Magyarósi István	— 30
Gál Mihály	— 30	Simándi Ferencz	— 5
Benedek István	— 20	Simándi András	— 6
Cseke Ferencz id.	— 20	Sándori Farkas	— 10
3100. Szász Péter	— 10	Csegezi Mózes	— 12
Demeter Mihály id.	— 33	Biró Gergely	— 16
Gál József	— 20	3140. Sándori Mózes	— 15
Gál Márton	— 20	Biró Lőrincz	— 6
Deák Ferenc	— 10	Szabó Ferencz	— 8
Benedek András alsó	— 30	Ifj. Tar Tamás	— 10
Benedek Mózes ifj.	— 20	Sárosi Ferencz	— 40
Benedek Lőrinc	— 40	Borbély Dániel	— 12
Demeter András alsó	— 10	Simándi József	— 4
Gál Péter	— 10	Csegezi Ferencz	— 10
3110. Csiki István alsó	— 20	Magyarósi Tamás	— 32
Benedek József külső	— 50	Csegezi Miklós	— 10
Zoltán Mózes id.	— 50	3150. Csongvai András	— 8
Benedek Ferencz külső	— 20	Gelei Péter	— 12
Szász József	— 10	Komáromi Sándor	— 7
László Mózes legifj.	— 20	Biró Máté	— 21
Demeter János belső	— 20	Congvai Lőrinczné	1 40
Szász Mózes id.	— 30	Id. Simándi Tamás	— 6
Benedek János ifj.	— 10	Csegezi Sámuel	— 40
Cerják Ferencz	— 20	Fodor János	— 28
3120. Uzoni András id.	— 50	Simándi Tamás	— 14
Cerják István	— 50	Váradi Sándor	— 7
Demeter Ferencz id.	— 33	3160. Biró Domokos	— 42
Demeter Ferencz ifj.	— 60	Csegezi Elek	— 28
Benedek Mózes alsó	— 30	Csegezi Mózes k.	— 7
Benedek Zsigmond	— 20	Özv. Magyarosi Danielné	— 14
Dombi István	— 10	Biró Ferencz	— 14
Szász Tódor	— 10		

*) Ez összeget adták: András Mózes 10 kr. Márton Sándor 10 kr. Szederjesi József 10 kr. id. Bálint Mihály 10 kr. Bálint p. Mózes 10 kr. Jánosi Mózes 10 kr. Bálint Mihály 10 kr. Jánosi Lajos 10 kr. Tiszt. Kozma Dimén 1 fr. 20 kr.

	irt. kr.		irt. kr.
Id. Tar Tamás	— 21	Pogány Károly kir. táblai bíró 7-ik küld.	22 —
Csegezi Mihály	— 15	Raffaj Károly Ujszékelről ismét	2 —
Id. Csongvai Sámuel	— 30	Gyöngyösi István esper. gyűjtőivén :	
Ifj. Csongvai Sámuel	— 8	Almási ekkla perselypéncz	— 20
Farkas Sándor	— 4	3200 Gyöngyösi István	1 —
3170. Kardos Miklós	— 6	Csehi Ágnes Gyöngyösi I.-né	1 —
Csongvai Sándor	— 7	Gyöngyösi Béla	1 —
Péterfi Zsigmond	— 7	Gyöngyösi Elma	1 —
Szász Miklós	— 14	Boncza György	1 —
Csongvai Tamás	— 10	Szinte Juliánna Boncza Györgyné	1 —
Szabó György	— 3	együtt .	6 20
Szilágyi János	— 14	Ferenczi Mózes 7-ik ad.	7 —
K. Tar Tamás	— 14	Benczédi Gergely 4-szer	3 —
Sas György	— 5	Végh Sámuel 3-or	10 —
Magyarósi Mózes	— 7	Koronka Antalné Szilveszter Zsuzsánnæ Torozkóról	5 —
3180. Szász Dénes	— 70	3210. Elekes József Udvarhely	5 —
Simándi István	— 7	Szabó József Debreczen	2 —
Sándori Károly	— 2	Botár Ferenc Zsidó 5-ör	10 —
Simándi Imre	— 10	Kisgyörgy Sándor lelkész gyűjtőivén Kénosból :	
Alamisna pénzből	1 —	Kénosi ekkla	4 —
együtt .	11 2	Kisgyörgy Sándor	1 —
Végh József Bpest 5-ör	5 —	Neje Pál Berta	1 —
Özv. FejérMártonné 4-er	10 —	László Imre	— 75
Borbély Sámuel gyűjtőivén Zilahról :		Ifj. Foris Mózes	— 54
Borbély Sámuel a maga, neje s gyermekei részéről	5 —	Vida Sándor	— 50
Kovács Dénes	3 —	Id. Foris Mózes	— 10
Kovács Mózes	3 —	3220. Szabó Mózes	— 7
együtt .	11 —	Rác Mózes	— 7
3190. Péterfi Sándor K. Ajtán	1 —	Kovács Mózes	— 7
Szőcs Anna Péterfi S.né	1 —	Id. Imre Ferencz	— 5
Péterfi Róza H. Ujfalu	1 —	Id. Sándor Mózes	— 5
Péterfi Sándor Fogaras	1 —	Ifj. Sándor Mózes	— 5
Péterfi Dénes, pap és tanár	1 —	Demeter István	— 5
Mózes András gyűjtőivén Abrudbányáról :		Gál József	— 5
Mária menybemenetele nevű bányaigazgató-sága	20 —	László Károly	— 5
Rákosi István	10 —	Fosztó Ferencz	— 5
együtt .	30 —	3230. Id. Foris Mózesné	— 5

	frt. kr		frt. kr.
Ifj. Imre András	— 4	Bedő Albert Bpestről 2-ik	
Czerják Sámuel	— 4	adom. urb. papirban	50 —
Máté István	— 4	Mikó Béla Nagy-Bánya	
Sándor József lifj.	— 4	4-szer	5 —
Sándor Lajos	— 4	3260. Jánosi Gergely 4-er	1 —
Sándor József ifj.	— 4	Rédiger Árpád esperest	
Karda Ferencz	— 4	gyűjtőivén:	
Benedek István	— 4	Buzogány János Radnóth-	
Máté Mózes ifj.	— 4	ról	5 —
3240. Nagy Ferencz	— 4	Pap Lukács	1 —
Tódor Sándor	— 4	Fejér Domokos	2 —
Ferencz Mihály	— 4	Klein Mihály	1 —
Sándor Mihály ifj.	— 4	Egy valaki	1 —
Id. Máté József	— 4	Dobrota	1 —
Mózes Mihály	— 4	László Péter	5 —
Bodor József	— 3	Izmael Mihály	1 —
Máté János	— 3	Hajek Sándor	1 —
Id. Sándor Mihály	— 3	3270. Katona Mózes	5 —
3250. Köz. Máté József	— 2	A dombói templomszen-	
Sándor Ferencz	— 2	telés alkalmával perselyp.	6 02
Hadnagy Józsefné	— 2	együtt	29 02
Kis Dániel	— 2	Bágyoni Ekklezsia	2 —
Ifj. Kis Sándor	— 2	Csegezi László lelk.	2 —
Id. Imre András	— 2	Egy névtelen adomány	50 —
Ifj. Imre Ferencz	— 2	A 20-dik közl. össz.	310 68
Foris Jánosné	— 1	Hozzáadva az előbbi 19 közl.	5646 51
együtt	9 38	Az alapítvány	5957 19

Kolozsvárt, ápril 28-án 1878.

FERENCZ JÓZSEF.

Marosi Gergely siremlékére adakoztak :

Bedő József 30 kr. Végh Gyula 30 kr. Pálffy György 20 kr. Gombos Sámuel 1 frt. Összesen 1 frt 80 kr. o. é. A régebb közlöttekkel együtt 96 frt 85 kr. o. é. Ennek egy része még csak ígérten van; a befizetett adományok a székely-kereszturi népbankban vannak elhelyezve; jelenleg kamatozik ottan 73 frt 84 kr. o. é. Czélünk a siremléket felállítani — ha lehet — még ez évben, s ezért tisztelettel felszólítom azokat, a kik ígéréteiket nem váltották bé, siessenek alólirhoz adományosaikat bétküldeni. — Sz.-Kereszturon 1878. márcz 24-én.

Sándor János.